

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

**СЛИКЕ СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА У ОЧИМА
МЕЂУРАТНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Ментор:

проф. др Дубравка Стојановић

Студент:

Бојан Поповић, ИС 17/35

Београд, септембар 2018.

Предговор

Циљ овог рада јесте да прикаже какве слике Совјетског Савеза су стваране у међуратном периоду југословенске државе, као и начин на који су се оне формирале. Како је у југословенском друштву било приметно неколико политичких фактора (владајуће политичке елите, опозиционе партије, од којих су неке републиканске, разне фракције КПЈ, војне елите, црквене елите), значајно је запазити да ли се код њих и ако јесте, какав заокрет догодио у перцепцији Русије након Октобарске револуције? Да ли је уопште прављена разлика између Русије и Совјетског Савеза? Да ли се знало шта је комунизам? Да ли је Русија и даље остала заштитница Срба или је придобила неке друге етикете? Како се слика мењала у односу на неки историјски тренутак? Како су Југословени гледали на Русију након све учесталијих вести о стаљинистичким чисткама? Да ли је икога заиста занимало какво је стање у совјетској Русији или је све писање о њој било само политичка потреба? На ова питања је важно одговорити јер је СССР практично био у врсти политичке изолације, а Југославија је имала задатак да зауставља продор бољшевичких идеја.

Југославија, као балканска земља, на Западу је етикетирана као „врата Оријента“, тј. сматрана је нешто блажом варијантом дивљег и прљавог Истока, али ипак његов део.¹ Ни Русија, тада већ СССР није пролазила ништа боље; и она је перципирана као потпуно неразвијена земља, заостала и дивља, много иза развијеног Запада.² У том смислу, интересантно је утврдити да ли је дошло до такозваних трансфера, тј. да ли је слика Совјетског Савеза коју је стварао Запад заправо пресађена на југословенски простор и прихваћена као апсолутна истина. Тим пре што је добар део југословенског друштва узоре за преуређење своје државе тражио у земљама Запада, а истовремено, све симпатије поклањао Русији. На све то, руске избеглице које су се настаниле у Југославији након Октобарске револуције, најчешће нису потврђивале замишљене слике Русије, а о Совјетском Савезу нису имале речи похвале.

¹ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006, str. 46.

² L. Wolff, *Inventin Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*, Stanford 1994, str. 107.

За писање овог рада, уз класичан историографски метод, коришћена је и нешто специфичнија, имаголошка методологија. За њено савладавање, велику помоћ је пружила литература из области имагологије (М. Тодорова - *Имагинарни Балкан*, Е. Саид – *Оријентализам*, В. Голдсворти – *Измишљање Руританије*, Б. Језерник – *Дивља Европа*, Ц. Тодоров – *Ми и Други*, L. Wolff – *Inventing Eastern Europe*, *Речник српске путописне прозе*, *Књига о путпису* итд.).

Главни извор за писање овог рада јесте штампа настала у Југославији, у међуратном периоду. То је најкомпететнији извор за ову тему јер се путем ње најпре утиче на становништво и тако креира његов став. Како штампа врло често не подразумева постојање само једног наратива, онај најупорнији преовладава и формира слику жељене стварности.³ Осим дневних листова (*Политика*, *Време*, *Новости*, *Правда*, *Вечер*, *Јутарњи лист*), коришћени су и културно-политички часописи (*Нова Европа*, *Српски књижевни гласник*, *Пламен*, *Зенит*, *Дада Јок*, *Борба*, *Буктња Књижевна република*, *Југословенска њива...*), верски часописи (*Гласник СПЦ*, *Весник* и *Мисионар*) и економски часописи (*Трговински гласник*, *Економист*). Поред тога, коришћени су дневници, мемоари и путописи.⁴

Главни проблем са коришћењем извора представља чињеница да је тренутно у току процес дигитализације бројних значајних часописа у Народној библиотеци Србије, те они нису били доступни. Алтернативу Народној библиотеци чинила је пре свега Библиотека града Београда- Одељење периодике, а у нешто мањој мери Универзитетска библиотека и Архив Југославије. Народна библиотека поседује највећи фонд потребних извора, али срећна околност је та да су друге поменуте библиотеке имале довољну количину истих (мада за неке часописе нису били сачувани сви бројеви) те рад није остао ускраћен за најбитније наслове.

³ B. Andersen, *Nacija: zamišljena zajednica – razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990, str. 76.

⁴ М. Московљевић, *У великој Руској револуцији* (прир. М. Исић), Београд 2007; Р. Чолаковић, *Казивање о једном поколењу*, Београд 1989; С. Вукмановић Темпо, *Мемоари – револуција која тече I-II*, Београд 1971; А. Cesarec, *Putovanje po Sovjetskom Savezu*, Zagreb 1940; А. Cesarec, *Kod sovjetskih malih naroda*, Zagreb 1940; М. Krleža, *Izlet u Rusiju*, Zagreb 1926; *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд 1990; Д. Васић, *Утисци из Русије*, Београд 1928; Ж. Павловић, *Биланс совјетског термидора: приказ и открића о организацији Стаљинског терора*, Београд 1989.

Првобитни план подразумевао је да рад обухвати и анализу књижевних дела чија се тематика бавила или била инсприсана СССР-ом (што би подразумевало и посебну методологију), али због превеликог богатства горепоменутих извора, закључили смо да за тим не постоји потреба. Почетна хипотеза, да због цензуре штампе и улоге *санитарног кордона*, коју је Југославија имала, није било могуће много и плурално говорити о Совјетском Савезу, показала се нетачном.

За писање рада огромну помоћ пружила је и релевантна литература, у првом реду синтезе о међуратном периоду⁵, о историји Југославије⁶ и историји СССР-а.⁷ Такође, од нерпоцењивог значаја били су радови који су се бавили историјом југословенско/српско-руских/совјетских веза,⁸ али и радови у којима су публикована детаљна истраживања различитих аспеката историје СССР-а и Југославије: политика, економија, култура, религија, друштвени живот. И са прикупљањем литературе је постојао одређен проблем – део књига релевантних за ову тему нису доступне у српским научним установама, а међубиблиотечка позајмица није толико ажурна те је овај рад остао ускраћен за неке важне наслове.⁹

Током XXI века, у српској историографији опало је интересовање за период Краљевине Југославије и у фокус је дошао период након 1945. Радови који су се бавили периодом пре Другог светског рата углавном су били сконцетрисани на политичко уређење, унутарполитички живот и спољну политику, а поље имагологије и друштвене историје, стекао се утисак, остало је занемарено. Из тог разлога, овај рад је у великој мери ослоњен на изворе, а литература је послужила да се они правилно сместе у општи историјски контекст.

⁵ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, Подгорица 2004; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995.

⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije I-III*, Beograd 1988.

⁷ М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти*, Подгорица 2000; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza I-II*, Zagreb 1985; *The Cambridge History of Russia III. The Twentieth Century*, Cambridge 2006.

⁸ А. Тимофејев, *Руска револуција у очима Краљевине Србије*, Београд 2017; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд 2006; А. Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, Београд 2016; М. Јовановић, *Срби и Руси 12-21.век. Историја односа*, Београд 2012; Д. Петровић, *Југословенска политичка јавност и СССР 1922-1941*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду 2014;

⁹ У првом реду: Е, Станић, *Стјепан Радић о Совјетској Русији*, Загреб 1940.

Рад је подељен на три главне целине. У првом делу, *Погледи на политику и економију СССР-а до Стаљина*, анализиран је однос Југославије према комунизму, као и виђење првих етапа совјетске државе: ратног комунизма и НЕП-а. Други део, *Стаљинизам*, иако заправо исто приказ југословенске перцепције политичко-економских прилика у Совјетском Савезу, обрађен је посебно јер је у овом периоду дошло до потпуне монополизације власти у СССР-у, а и у том периоду дошли је до отпљивања односа ове земље и Југославије. Стога је било потребно овај период посебно обрадити да би се виделе промене које су дириговане политичком прагматичношћу. Последњи, трећи део, *Поглед на културно-друштвене прилике у СССР-у*, анализира утицај и виђење совјетске културе у југословенском културном простору. То је изузетно важно јер на том пољу најбоље можемо видети реалне домете политике и њену способност да креира мишљење и вољу својих грађана.

Увод

Први светски рат извршио је радикалну трансформацију европског континента. Четири некадашња царства нестала су са географских карата: Хабзбуршко, Немачко, Руско и Османско и уместо њих настао је велики број мањих држава. Највећу пажњу Европе побуђивала је Русија у којој је током марта 1917. свргнут цар Николај II и тако је окончана ера владавине Романових. У новембру, Русија је отишла корак даље; бољшевици, политичка струја крајње левичарских схватања, преузела је власт у земљи револуционарним путем и тако је почела историја прве социјалистичке државе на свету.

Идеја социјализма свој први већи успон доживела је у XIX веку и његови теоретичари (најистакнутији били су Анри де Сен-Симон и Шарл Фурије) названи су *утопијски социјалисти*.¹⁰ И поред бројних разлика које су међу собом имали теоретичари утопијског социјализма, постојале су неке заједничке тачке: оштра критика буржоаског друштва и жеља да се ослободи целокупно човечанство од јарма капитала одједном, а не само једна одређена класа. Међутим, агитацију су вршили међу образованијим слојевима те нису били сувише популарни.

На критици ових теорија настала је друга генерација теоретичара утопијског социјализма (Луј Блан, Жозеф Прудон, Михаил Бакуњин). Сви они су се међусобно умногоме разликовали, али им је заједничко било мишљење да сви чланови друштва морају бити једнаки. Једнакост је подразумевала једнаке материјалне услове за развој природних потенцијала. Већина ових теоретичара сматрала је и да ће друштво добровољно прихватити њихове идеје када схвате њихову корист за свакога.¹¹

Под утицајем утопијског социјализма, у Русији је стасала генерација која се залагала за револуционарну демократију и противила словенофилству¹². Њени представници били су Херцен, Огарјов и Бјелински. Врло брзо су превазишли Сен-Симонове идеје о класном миру у индустријском друштву и залагали се за права кметова,

¹⁰ L. Perović, *Planirana revolucija*, Beograd 1988, str. 97.

¹¹ Бакуњин је изузетак од овога. Он је револуцију сматрао јединим могућим начином за остваривање идеје једнакости. Уз то, порицао је потребу постојања било каквог ауторитета.

¹² Ова идеја противила се грађанском либерализму и укључивању сељака у шире политичке токове, а залагала за самодржавље и очување економске снаге племства. Такође, сеоска општина је овде била главна економска база.

али су и порицали способност угњетених класа да учествују у политичкој борби.¹³ Стога су Херцен и Огарјов након укидања крепосног права 1861. године, у коме су видели још један начин да поробљавања сељаштва, основали револуционарно удружење *Земља и слобода*, које је требало да припреми народни устанак у Русији. Основна економска база њиховог замишљеног друштва била је сеоска општина, а помоћу ње би се укинуо феудализам и прескочио капитализам. За ово последње, оштро се залагала и друга генерација револуционара у којој је најистакнутији био Чернишевски.

Од 40-их година XIX века, развија се и научни социјализам чији су главни представници били Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Заједничком сарадњом, 1848. године, објавили су *Манифест комунистичке партије*, који је постао темељ њиховог учења. За њих, крајњи циљ политичких деловања требало је да буде бескласно друштво. Трансформацију друштва, која може бити само револуционарна, према њима, требало је да изврше радници као најугроженији фактор у ланцу капиталистичке производње. У комунизму не би било приватне својине и друштво би било власник средстава за производњу. Ови теоретичари су признавали да није могуће преко ноћи увести друштво из капиталистичке фазе у комунизам те су предвидели прелазни период – диктатуру пролетеријата, тј. власт радника у савезу са осталим потчињеним друштвеним слојевима.

Социјалистичке идеје стекле се велику популарност на европској политичкој сцени крајем XIX века, али све формиране социјалистичке партије као главни циљ имале су реформу постојећег друштва на социјалистичким основама. Идеје Маркса и Енгелса нешто запаженији пријем оствариле су у социјалдемократским партијама Русије и Немачке. Руска социјалдемократија поделила се 1903. године на мењшевице – оне који су сматрали да није могуће извести револуцију без довољне акумулације капитала- и болшевице, оне који су сматрали могућим прескакање ове фазе. Вођа ових последњих био је Владимир Иљич Лењин.

Готово све социјалистичке групације у Русији су оштро прогоњене, а нарочито након убиства цара Александра III 1881. године. У револуционарним дешавањима 1905. године, након којих је цар морао да укине самодржавље и донесе Устав, социјалистичке

¹³ L. Perović, *Planirana revolucija*, str.138.

организације имале су истакнуту улогу у потпиривању маса. Из тог разлога, након краја револуције, социјалисти су уточиште потражили у иностранству, где је и иначе била њихова главна база. Од ове револуције, руска власт је схватила да мора спровести бројне економске реформе и олакшати положај радника и сељака, јер је незадовољство народа било огромно. Те реформе отпочео је Петар Столипин¹⁴, председник руске владе, али како се испоставило, оне су дошле прекасно.

Када је избио Први светски рат 1914.године, социјализам је стављен на велику пробу. Према овој доктрини, рат је био империјалистички, изазван сударом капитала великих сила и противио се интересима радничке класе. Међутим, само су руска, бугарска и српска социјалдемократија остале верне овом начелу и гласале против ратних кредита својих земаља.¹⁵ Руски социјалисти су махом наставили са антиратним паролама, али нису могли остварити запаженији утицај. Међутим, политички простор социјалистима се изненада отворио почетком 1917. године.

Као продукт дубоке друштвено-економске кризе, током фебруара и марта, у Петрограду су избиле оштре демонстрације које су прерасле у побуну против цара и на крају изазвале један од битнијих догађаја прошлог века – Фебруарску револуцију. Побуна је почела као знак протеста због недостатка хране¹⁶ и ратовања, а завршила се абдикацијом цара Николаја II (14.3.1917.), што је практично значило и крај вишевековном владању династије Романов. У свему овоме велику улогу је одиграла и војска која је отказала послушност свом хегемону.

Политичко седиште државе постала је Дума у којој су главну улогу имали либерали и умерени левичари. Међутим, жеља Думе била је да укине аутократски режим и да од земље начини уставну, парламентарну демократију. То је било далеко мање од онога што су желеле масе становништва. Прохтеве народа одмах су осетили радикални левичари и отпочели су са ширењем социјалистичке агитације. Уз Думу, створили су други центар власти – Петроградски совјет, који је имао велики утицај на народ, али и на војску. Једна

¹⁴ Петар Столипин (1862-1911) био је председник владе Русије 1907-1911. Желео је да реши аграрни проблем Русије тако што би део земље поделио сељацима, а део плодније земље поделио уз услов отплате.

¹⁵ Б. Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1996, стр. 37. Бугарски тешњаци су гласали против ратног програма своје земље, али су они били мањинска струја бугарске социјалдемократије.

¹⁶ Недостатак хране није био проузрокован недовољном производњом, већ отежаним начином транспорта.

од истакнутијих личности Петроградског совјета био је Александар Керенски, социјалиста, али прихватљив и за Думу. Стога је он као министар правде ушао у Привремену владу коју је оформила Дума (касније је постао министар рата, а онда и председник владе).

Таква ситуација највише је погодовала бољшевицима, крајње левој групацији руске социјалдемократије. Настали хаос искористили су да се врате из затвора, емиграције или бекства и активно се укључе у рад Совјета. У априлу, из Швајцарске је дошао Лењин, најистакнутија личност међу бољшевицима и насупрот осталим саборцима одлучио да тактику усмери на агитацију против Привремене владе, да је представи као продужену руку империјализма која и даље жели рат. Лењин је знао шта масе желе да чују и то је говорио. Парола мира постала је главна карта бољшевика којом су придобијали становништво, али што је још важније, и војску.

Ствари као да су биле кројене према потреби бољшевика. Офанзива Руса у месецу јулу била је неуспешна што је изазвало поновни талас демонстрација. Керенски је успео да умири демонстранте довођењем оданих трупа са фронта. Након тога он је постао и председник владе, што је још више огорчило народ. Тиме је Влада изгубила и оно мало поверења које је уживала међу масом, а бољшевички програм је постајао све актуелнији. Чак им се отворила прилика и да Керенског представе као агента капитализма. Иако су након јулских немира били приморани да се склоне из земље, утицај бољшевичких вођа био је већи него икад. Своју моћ бољшевици потврдили су убрзо руководећи масама које су спречиле покушај монархистичке контрареволуције. Влада је у очима народа окарактерисана као неспособно тело које није у стању да одржи тековине Фебруарске револуције. Уз то, бољшевици су добили и већину у Петроградском совјету те је Лењин проценио да је прави тренутак за преузимање власти дошао и отпочео је са припремом устанка.

Бољшевички ЦК је 23. октобра одредио да ће устанак бити организован на дан одржавања II сверуског конгреса совјета, који је био заказан за 7. новембар. Међутим, дан раније се створила одлична прилика коју Лењин није желео да пропусти. Керенски је наредио са затвори редакција бољшевичког гласила, *Радничког пута*, што је Лењин вешто представио као напад на Совјет. Наоружан одред који је слушао наредбе Троцког,

растерао је људе Керенског. Када је Керенски пожурио да од Владе добије ванредна овлашћења за противнапад, бољшевици су на Лењинов знак ступили у акцију. У зору, седмог новембра, заузели су све кључне тачке Петрограда. Наредбе Керенског нико више није слушао те је овај устанак, познатији као Октобарска револуција, однео победу. Петроград је у потпуности био у рукама устаника.

Тог дана се одржао и II сверуски конгрес совјета. Бољшевици су оптужени од стране мењшевика и есера за прекршај против државе те су ове две струје напустиле Конгрес. Тиме су бољшевици постали господари и у Конгресу и ван њега. Зауевши Зимски дворач и похапсивши све министре, образовали су и „привремену владу радника и сељака“, која се називала Совјет народних комесара. У Совнарком су ушли само бољшевици те су одмах могли да почну са спровођењем свог програма.

На самом почетку, показало се да је теоријску утопију врло тешко спровести у пракси. Први потези новоформиране власти били су *Декрет о миру* и *Декрет о земљи*. Они су имали циљ да испуне раније дата обећана – мир и поделу земље сељацима. Мир је врло брзо и остварен; 3.3.1918. у Брест-Литовску, бољшевичка влада потписала је сепаратни мир са Централним силама. Од тог тренутка, на територији Русије је и званично почео грађански рат у ком су против бољшевика учествовали они који се нису слагали са октобарским превратом. Као помоћ овим другим, силе Антанте су слале своју војску.

Истовремено, док је трајао грађански рат, на територији под бољшевичком контролом било је потребно увести комунизам. Укидање новца као стуба капитализма, реквизиције хране и национализација земље (која је само неколико месеци раније подељена сељацима) довели су до потпуне економске катастрофе и огромног друштвеног незадовољства. Сви ти фактори проузроковали су и глад која је однела, према неким проценама, и до пет милиона живота.

Револуција и Грађански рат довели су и до још једног јако битног феномена – појав великог броја избеглица које су уточиште потражили широм Европе стварајући тако *Заграничну Русију* – творевину која није била видљива на мапама, али је њена присутност била итекако осетна на старом континенту. Значајан број избеглица стационирао се и у Југославији и у многоме утицао на њен културно-привредни развој.

Упркос лошој владавини и хаосу, бољшевици су успели да победе у грађанском рату, између осталог и јер је фронт њихових противника био нејединствен. Након ове победе, Лењин је стекао виша простора за уређење унутрашњег стања у земљи. Видевши да ратни комунизам не може донети никакву привредну корист, одлучио је да спроведе нови економски курс који је подразумевао рехабилитацију приватне својине. Нова економска политика (како је назван овај економски принцип), примењиван је у периоду од 1921. до 1929. и захваљујући њему, Русија, односно СССР¹⁷, изашла је из привредног хаоса и остварила видан напредак.

На политичком плану, режим је приказао нетрпељивост према неистомишљеницима и примену репресивних мера. Таква чврста политика онемогућила је артикулацију било каквих небољшевичких ставова. Осим унутрашње консолидације, бољшевицима је циљ био и да „извезу“ своју идеологију и тако проузрокују светску револуцију. Из тог разлога основана је Трећа интернационала 1919. године, чије су чланице биле комунистичке партије светских земаља које су прихватиле Лењинов *Двадесет и један услов*, тј. неизоставно прихватање политичке овисности о интересе Москве. Због тога, Москва је константно оптуживана да се преко националних комунистичких партија меша у унутрашњу политику других земаља, што није било сасвим нетачно.

И поред покушаја да успоставе комунизам широм Европе, совјети су постепено успели да изађу из политичке изолације с којом су били суочени од самог доласка на власт. Владе земаља Западне Европе 1924. признале су СССР. То је знатно олакшало положај овом режиму и довело до могућности да буду утицајнији у светској политици, али и да склапају повољније економске уговоре.

Следећа етапа у историји Совјетског Савеза био је период петогодишњих планова, започет 1929. године. Популарне Пјетољетке подразумевале су убрзан развој совјетске индустрије, првенствено тешке, електрификацију земље и њену модернизацију. Циљ је био што пре стићи најразвијеније капиталистичке земље. Међутим, иако је у овом периоду СССР доживео огроман економски прогрес, он је био скупо плаћен и остао је у сенци

¹⁷ СССР званично је формиран у децембру 1922. године, као унија руске, белоруске, украјинске и закавказке совјетске републике, на чијем челу су биле бољшевичке партије.

непопуларних политичких обрачуна Стаљина са својим политичким противницима, такозваних чистки. Колико год био суров политички режим у СССР-у, он је био интересантан за остатак света, између осталог и јер се о њему ништа поуздано није могло тврдити, а и промене у друштву које су прокламовали¹⁸, биле су изузетно примамљиве.

У периоду док је некадашња царска Русија доживљавала радикалну трансформацију, на Балкану се формирала сасвим нова држава – Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁹ Ова држава настала је захваљујући врло активној политици српске владе, као и политичких представника словенских народа са простора Аустро-Угарске. Ови последњи су активно учествовали у пропагирању југословенске идеје и 1915. године, у жеку Првог светског рата, формирали су Југословенски одбор. И поред бројних несугласица око уређења будуће заједничке државе, она је ипак формирана 1. децембра 1918. године. По свом уређењу, држава је била парламентарна монахија, на челу са српском династијом Карађорђевића.

Недовољно развијени и пре рата, крајеви који су сачињавали нову државу, и даље су били на економски јако ниском нивоу. Уз то, несугласице које су постојале око самог начина формирања државе, изазвале су велико задовољство хрватског народа чији су политички представници константно оптуживали српске елите за политичку хегемонију. Ове расправе, вођене током читавог постојања ове државе, онемогућиле су озбиљније економске реформе и економски прогрес.

Нездрава политичка атмосфера довела је чак и до убиства хрватских народних посланика у Народној скупштини 1928. године, на шта је краљ Александар завео диктатуру и променио име државе у Краљевина Југославија. Забранио је истицање националних посебности и све становништво прогласио Југословенима. Међутим, ни то није спречило национална трвења.

¹⁸ Бољшевици су желели да ликвидирају аналфabetизам, женама су дали право гласа, први у свету дозволили абортус, укинули црквени брак, радницима гарантовали велике повластице....

¹⁹ Ово је био први назив државе. Назив Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, усвојен је 15.7.1920.године, а 3.10.1929. држава је понела назив Краљевина Југославија.

Након смрти краља Александра 1934. године²⁰, политички живот у земљи је обновљен, али до неког побољшања ситуације није дошло. При томе, дешавања у Европи, јачање фашизма и нацизма, врло агресивно су притискали Југославију. Светска економска криза која је погодила капиталистички свет 1929. године удаљила је Југославију од својих дотадашњих савезника, пре свега Француске, и економски је приближила Немачкој и Италији. Економско зближавање с овим земљама Југославију је довело у врло незгодан политички положај и она је 1941, у току ратних сукоба која су већ увелико била захватила Европу, била условљена приступању Тројном пакту. То је био војни савез Немачке и Италије, ком су се прикључили и Румунија, Мађарска и Бугарска - југословенски суседи. Потписивање овог пакта, а затим демонстрације против тог чина, довеле су до напада Немачке на Југославију 6. априла 1941. године што је уједно означило и крај постојања Краљевине.

Подручје Балкана је готово увек било руска интересна сфера и Србија је на ову велику силу гледала као на традиционалну заштитницу. Али, у новоформираној држави, осим Срба, живели су и народи који на Русију нису гледали нимало благонаклоно, чак шта више, били су под утицајем антируске пропаганде коју је Аустро-Угарска врло жустро спроводила.

Промена режима у Русији извршена 1917. године довела је и до промене у схватањима код српске стране. Комунистичка Русија, према мишљењу владајућих елита, није могла бити главни ослонац у спољној политици. Ипак, упркос овом ставу, КПЈ која се у многим тачкама свог програма слагала са политиком бољшевика, на изборима 1920. остварила је неочекивано велике успехе широм државе. Поред тога, КПЈ је и отворено била антирежимска странка па су владајуће елите зато у комунизму виделе претње по опстанак државе. Стога, да би се нешто више говорило о југословенској перцепцији Совјетског Савеза, потребно је најпре утврдити однос према самом комунизму, а онда видети да ли је постојала свест о томе шта је то заправо Совјетски Савез.

Традиција социјалистичких идеја била је присутна на југословенском простору још од деветнаестог века. Уистину, иако не превише популаран, социјализам није посустајао и

²⁰ Краљ је убијен у Марсељу. Атентат су извршили припадници ВМРО – организације која је терором покушала да оствари свој циљ-припајање Македоније Бугарској.

лагано је продирао у програме појединих странака. Међутим, на почетку Великог рата, међународни социјализам доживео је велики удар када већина социјалдемократских странака није гласала против ратних кредита својих земаља, што је било супротно њиховим начелима. То је *de facto* означило крај Друге интернационале и током рата, већина социјалдемократских партија није успела да оствари значајнији утицај на територији свог деловања.

Почетком 1919. године, Акциони одбор уједињене опозиције Хрватске и Славоније²¹ послао је захтев Главној управи српских социјалиста да сазове оснивачки конгрес на коме би се ујединио југословенски пролетеријат у јединствену партију. Конгрес уједињења одржан је у априлу исте године и новонастала политичка формација понела је назив Социјалистичка радничка партија Југославије²² и покренула своје гласило – *Радничке новине*.

Већ од самог настанка, унутар СРПЈ јавило се неколико мишљења око тога којим путем даље развијати и јачати организацију. Јасно су се издиференцирале две струје: центристи (присталице идеја Плеханова) и лево, комунистичко крило. Ова подела обележила је прву деценију рада СРПЈ/КПЈ, иако је током прве две године (1919-1920) она мање долазила до изражаја. Разлог томе лежи у првим политичким искушењима која су очекивала ову младу партију: избори за Уставотворну скупштину и локални избори. Стога, није било опортуну да се сва снага усмери на унутарпартијска трвења.

Сви чланови СРПЈ/КПЈ су у мањој или већој мери морали познавати марксистичку мисао, али требало је пронаћи прави начин да се та врло комплексна теорија приближи обичном народу. Из тог ралога, појашњење марксизма које су нудили активисти радничке партије, суштински се сводило на чист левичарски популизам. Како у самом програму, тако и у својим гласилима и периодици, ови заступници радничке класе марксизам су изједначивали са осмочасовним радним временом, већим бројем радних

²¹ Овај одбор је био лево крило у социјалдемократској струји Хрватске и Славоније и чинио је окосницу формирања одбора КПЈ у Хрватској: В. Gligorijević, *Komintern, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, str. 30.

²² Испрва, СРПЈ била је лишена чланства словеначких социјалиста јер је у том региону привреда била стабилна и није дошло до социјалних напетости.

места, побољшањем животних услова итд.²³ Било је јасно да становништво, које није у већој мери универзитетски образовано и вично теоријском мишљењу, нешто више неће моћи да разуме.

Прве озбиљније расправе о Марксу, комунизму и диктатури пролетеријата у јавност су изашле након Другог конгреса Коминтерне (април 1920.) на ком је Лењин изнео *Двадесет и једну тезу* коју се све партије морале да прихвате уколико су желеле да се прикључе Трећој интернационали. Центристичко крило КПЈ се оштро противило ступању у Интернационалу због такве војничке дисциплине, говорило како је комунизам немогућ у другим земљама у том тренутку, да су објективне околности свуда различите и да је за КПЈ боље да радничке масе привуче ка себи и нереволуционарним путем дође на власт.²⁴ Лево крило је заступало другачији став, да *без бољшевизма нема социјализма*²⁵ и захтевало приступ Интернационали. На крају је превагу однело лево крило што је довело до тога да бројни центристи напусте редове Партије. Убрзо, рад КПЈ је забрањен доношењем *Обзнане*²⁶ те са те стране више до становништва нису могли допирати промарксистички гласови.

Ако имамо у виду да су се према Марксовој теорији овако односили они који је требало да буду њени највећи агитатори, онда и не чуди што је у јавном мњењу Краљевине СХС/Југославије преовладали изразито негативни ставови који су пропагирани готово сви остали политички чиниоци. То је била и последица чињенице да је, након Октобарске револуције, страх од ширења комунизма био је свеprisутан на европском тлу. На све то, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, уз Чехословачку и Румунију, имала је функцију такозваног *санитарног кордона*, тј. препреке против продора комунистичких идеја.²⁷ За ратнике заробљенике, повратнике са Источног фронта, организовани су

²³ *Радничке новине*, 1919.

²⁴ ²⁴ Б. Глигоријевић, *Коминтерна...*, стр 79.

²⁵ Исто, стр. 33.

²⁶ *Обзнана* је документ донесен 29.12.1920. Према њему, комунистима је забрањен рад јер су оптужени да организују антидржавне делатности. Творац *Обзнане*, која је само била излепљена по улицама, био је министар унутрашњих дела Милорад Драшковић.

²⁷ Г. Милорадовић, *Карантин за идеје*, Београд 2004, стр. 22-35.

пријемни логори где се утврђивало да ли је повратник *заражен* бољшевизмом²⁸, а они који нису били имуни, били су под константом присмотром.

Уз овакав третман према потенцијалним комунистима, власт је такође вршила најоштрију антикомунистичку пропаганду. Како је у тој идеји видела опасност по свој опстанак, владајућа елита је поручивала како комунизам доноси само беду, глад, хаос, очај и незнађе. „Социјална једнакост је остварена, али су сви у општој беди“, гласио је текст у једном новинском чланку.²⁹ Такође, комунизам је константно представљан као идеја која није изворно руска, већ подметнута од стране Немачке, непријатеља словенских народа.³⁰ Из црквених кругова могло се чути да је бољшевизам непријатељ хришћанства.³¹

Након атентата на Милорада Драшковића и регента Александра (1921.година), пропаганда против комунизма је оштро усмерена и на протагонисте ове идеје у земљи. Они су постали „атентатори на миг Москве“³², криминалци који руше поредак и пљачкају.³³ Ове представе су постале доминантне из два разлога: КПЈ је постала илегална партија након доношења Закона о заштити државе августа 1921. године те није имала простор у коме би демантовала поменуте наративе, а уз то, Пети конгрес Коминтерне (1924) је конкретизовао теорију о националном питању, Југославију прогласио за версајску творевину великосрпског хегемонизма и југословенским комунистима наметнуо задатак да руше своју државу.

Након забране рада КПЈ, закон о штампи из 1925. забранио је свако пропагирање комунизма, али је дозволио расправе о њему.³⁴ Бројни часописи остали су отворени за многе чланове КПЈ, а *Нова Европа* и *Српски књижевни гласник* били су најрасположенији према Марксовим идејама – у њима су несметано писали и радикални монархисти и комунисти високо котирани у партијској хијерархији (нпр. Моша Пијаде, Анте Цилига). Ипак, сарадници поменутих часописа су углавном говорили зашто је комунизам

²⁸ Већина аутора није правила разлику између комунизма и бољшевизма тако да ни у раду неће бити прављене дистинкције између ова два појма, осим ако то не буде посебно наглашено.

²⁹ *Политика*, 11.10.1920.

³⁰ Током 1919-1921, дневни листови *Политика* и *Време* су обиловали оваквим текстовима.

³¹ *Политика*, 8.8.1920-

³² Х. Вендел, „Комунисти у Југославији, у: *Нова Европа*, бр.11, 21.11.1921.

³³ „У име Лењина“, *Политка*, 9.8.1921.

³⁴ М.Весовић, *Илегална штампа КПЈ*, Београд 1989, стр. 56.

привлачан масама, да ли је могућ и које опасности носи, врло високим речником који је просечно образованом Југословену тада био тешко разумљив. Дакле, теоријско објашњење комунизма је врло тешко проналазило пут до ширих маса те се може закључити да је, осим високообразоване елите, у међуратној Југославији мало ко знао шта је заиста комунизам.

Југословенска јавност није довољно испратила ни само формирање СССР-а, односно генезу његовог постанка. Готово увек се говорило о *Русији*, евентуално о *Совјетској Русији*. Први који је испратио промену имена царске Русије био је Станислав Винавер који је током 1919. године у *Политици* објавио свој путопис у наставцима.³⁵ Проглашење СССР-а и доношење Устава из 1924. године, Југославија је врло штуро, чисто информативно пропратила. Сам назив – Савез Совјетских Социјалистичких Република, углавном се врло ретко употребљавао, и то углавном у круговима културних делатника. Не може се рећи да није постојала свест о томе да СССР није исто што и царска Русија, али се он врло често поистовећивао са Русијом, или можда, прецизније речено, фокус јавности је и даље остао на Русији у ужем смислу речи.

³⁵ С. Винавер, „Код бољшевика“, *Политика*, 5.11.1919. Ту је написао да се у „Руској Совјетској Федеративној Социјалистичкој Републици крваво ствара нови човек“.

Погледи на економију и политику у СССР-у

Дешавања у Совјетском Савезу била су врло интересантна југословенској јавности, али то не значи да су она представљена монолитно и једнострано, већ управо супротно. Јавност Југославије била је веома подељена по питању догађаја одиграних у СССР-у и ту можемо уочити неколико група:

а) руска емиграција – група која је доносила прве вести из Русије, али их исто тако представљала једнострано. Слика Совјетског Савеза коју је ова група креирала била је изразито негативна, уз мале изузетке, током читавог периода постојања Краљевине СХС/Југославије. Оваква њихова перцепција проузрокована је чињеницом да су они постали политички мигранти управо због Октобарске револуције и да су били бољшевички непријатељи. Такође, промена средине и живот у новом окружењу за ову групу није био нимало лака ни пријатна; социјални статус многих је деградиран и није била ретка појава да су, зарад егзистенцијалних потреба, појединци из ове групе радили на чисто физичким пословима, иако то, сходно свом образовању, раније нису могли да замисле.

б) владајуће политичке елите – уз веће или мање промене, у власти је увек била Народна радикална странка.³⁶ Власти су готово редовно стварале негативну слику Русије, сличну, али за нијансу блажу од оне коју су стварали бели Руси. То је било проузроковано чињеницом да се српски део тадашње власти увек сећао царске Русије и њене заштитничке улоге према Србији. Стога није било реално за очекивати да ће са ове инстанце доћи позитивне или неутралне слике за режим који је срушио традиционалног пријатеља и заштитника. Ово све важи до 1939. године, када је због сложености светске политике, Југославија одлучила да се приближи СССР-у и ступи у преговоре чији је циљ био да успоставе дипломатске односе. Своју слику Совјетског Савеза, власт је презентовала најчешће у дневним листовима: *Политика*, *Време*, *Правда*, *Јутарњи лист*, али јој простор није био затворен ни у неким недељним или месечним часописима.

³⁶ Након диктатуре краља Александра (1929), странке су биле укинуте. Стање се променило након његове смрти 1934. године, и већ наредне године, политички живот је обновљен.

в) црква – имала је такође негазиван став према догађајима у Русији након 1917.године и он је остао исти током читавог периода. Гласови верске елите допирали су до јавности путем верских часописа, а у мањој мери преко *Политике и Времена*.

г) група интелектуалаца која је настојала да сазна шта се заиста дешава у Совјетској Унији – не тако бројна, али изузетно утицајна група која је држала најтиражније културно-политичке часописе (нпр. *Нова Европа и Српски књижевни гласник*) и настојала да утврди дешавања у „бољшевичком рају“ како би видела да ли су такви политички модели могући и на југословенском тлу и због чега је ту дошло до тако нагле и екстремне промене политичког режима. У овој групи били су приметни и они који су се занимали за Совјетски Савез јер су, без обзира на идеолошки оквир, у њему видели водилу словенства. Представе о СССР-у које су долазиле из овог круга биле су најобјективније и углавном лишене политизације.

д) комунисти – група најоданијих симпатизера Совјетског Савеза. Међутим, и ту можемо уочити три групе:

-чланови КПЈ који су беспоговорно следили политику Москве и потпуно некритички прихватили сваку њену директиву. Због немогућности легалног деловања, своју штампу су ширили илегално, али управо из тог разлога, и њихова визија СССР-а као остварења утопије није могла допрети до значајнијег процента јавности;

-културни радници, који нису били чланови КПЈ, али нескривени левичари. У борби са цензуром, успевали су да своје ставове прикажу у културним часописима. Стварали су врло позитивне слике СССР-а и били спремни на оштру полемику са властима. У ову групу се може сврстати највећи број оних који су у периоду 1917-1939. путовали у Русију и оставили импресије о томе.

-бивши чланови КПЈ – група која је због неслагања са политиком Москве напустила КПЈ или била искључена из ње. Они који се убрајају у ову групу стварали су најразличитије слике Совјетског Савеза. У периоду стаљинизма, одавде су долазиле најобјективније анализе стања у Совјетској Русији.

Дакле, приметно је велика подељеност друштва, али и велико интересовање и велики значај за СССР. Готово ниједан догађај у овој земљи није остао непримећен у Југославији. Све стваране слике, а готово увек их је било три (изразито негативна, изразито позитивна и средишња - не увек неутрална, али која је ипак настојала да проникне у суштину Совјетског Савеза) агресивно су се бориле за доминантан положај у југословенској јавности и та борба није јењавала током међуратног периода.

Ратни комунизам и Грађански рат

Револуционарни догађаји у Русији 1917. године затекли су српско становништво у врло незавидној ситуацији; српска војска налазила се на Солунском фронту, а Србија је била подељена на окупационе зоне између Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске. У таквом сплету околности, вести о дешавањима у Русији врло тешко су допирале до ширег слоја становништва. Само је део политичких елита имао неке основне вести о тим, испоставиће се, једним од најважнијих догађаја XX века.

Српске новине, које су 1916-1918. године излазиле на Крфу биле су један од ретких извора информација о збивањима у свету. Међутим, због оскудних средстава финансирања и због отежаног протока информација током ратног периода, ове новине су врло штуро извештавале о револуционарном врењу које је захватило Русију. Иако је српска дипломатија углавном била русофилска и благонаклона према династији Романов, Мирослав Спалајковић је након абдикације цара Николаја II упозоравао да се морају сачувати симпатије свих струја руске политичке сцене ради неометаног вођења спољне политике.³⁷ То је значило да се не сме јасно стати ни на једну страну турбулентне руске политике, већ се морао свима представити југословенски програм и обезбедити подршка за његово спровођење. Стога су и разумљиве слике о царизму као мрачним силама баченим на тло³⁸ које је српска дипломатија пласирала, али ипак, такве представе су биле врло ограничених домета. То је учињено из опортуних разлога, јер тада није било јасно ко ће доћи на чело Русије; било је само јасно да то неће бити ниједан члан породице Романов.

³⁷ А. Тимофејев, М. Пиљак, *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије*, Београд 2017, стр. 70.

³⁸ Исто.

Врло брзо, о руским збивањима није се ни писало већ се радило на јачање политичких веза са новим снагама на руској сцени.³⁹

Ни Октобарска револуција није нешто пажљивије испраћена у самом тренутку њеног дешавања, из готово истих разлога. Ново је било то да је српска дипломатија тада схватила стварну јачину Фебруарске револуције, као и значај територијалног цепања Русије. Мирослав Спалајковић, непосредни сведок ових збивања, није био превише изненађен развојем догађаја јер је имао у виду циљ и (не)остварење обећаних промена након абдикације цара⁴⁰, али је према бољшевицима имао негативан став називајући их разбојничком бандом, олигархијом лудака. Према његовом мишљењу, они су „прокламовали апсолутну владу незнања, лењости, порока и злочина....То је...влада простака и звери...а средства за владање се ту састоје у терору и глади.“⁴¹

Након завршетка Првог светског рата, новоформирано Краљевство СХС започело је изградњу свог друштва. Током 1919. године, многи предратни дневни листови обновили су свој рад, а није био занемарљив број ни новопокренутих новина и часописа. Уз то, у мирнодопском периоду проток информација био је знатно лакши те су остварени предуслови да у југословенском друштву отпочне вербална борба која је имала за циљ да *креира стварност*, прецизније, да наметне одређен дискурс о политичким дешавањима у свету. То је, између осталог, отворило простор најразличитијим виђењима Совјетског Савеза.

Од 1919. године, догађаји у Русији изазивали су врло високо интересовање југословенске јавности, али за разлику од претходних, ратних година, корпус вести које су о томе допирале више није био монолитан. О збивањима у Русији од тада су писали и припадници власти, и опозиционари, и комунисти, и културни делатници, и војни заробљеници који су се враћали из Русије и руска емиграција која је своје уточиште проналазила на југословенској територији. Извештавање побројаних групација било је

³⁹ Исто; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984, стр. 35.

⁴⁰ А. Тимофејев, М. Пиљак, *нав. дело*, стр. 74-75.

⁴¹ *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010): Антологија*, пр. М. Јовановић, Београд 2011, стр. 438.

намењено за публику која још увек није имала изграђен став о револуционарном врењу на истоку Европе. Дискурс који би био најзаступљенији у штампи постао би и доминантан.⁴²

У време када је југословенска штампа обновила своју делатност, руска територија је била захваћена грађанским ратом. Фактички, тај рат је трајао од момента бољшевичког преврата. Тада се широм граница Русије јавило неколико антикомунистичких покрета који су означени као тзв. беле снаге. Међутим, најистакнутије вође белих, генерали Дењикин и Краснов, нису водили усаглашене операције, већ свако у другачијем правцу и у различито време па су тако и поред неких тежих пораза бољшевици успевали да поврате изгубљену територију. Такође, Лав Троцки је објавио мобилизацију свих бивших официра и подофицира. У случају да избегну мобилизацију, Троцки је претио и затварањем у логор свих чланова породице. То застрашивање је дало резултате па је Црвена армија почетком 1919. године бројала скоро милион војника. Уз то, на територијама које је бела војска стављала под своју контролу није долазило до антисовјетских побуна због тога што је земља враћана спахијама (а једна ок кључних тачака бољшевичког програма била је подела земље сељацима). Сви побројани фактори - обједињени – донели су победу комунистичким снагама *de facto* крајем 1920. године.⁴³

Југословенска влада је имала развијене дипломатске везе са владом адмирала Колчака коју је он формирао у септембру 1918. године (Привремена сверуска влада)⁴⁴. Званични југословенски дипломатски представник био је Јован Миланковић, а руски у Београду - Василиј Штрандтман. Још и пре ове дипломатске акције, влада Краљевине СХС организовала је пријем руских избеглица који су се склањали пред бољшевичким офанзивама. У ту сврху основано је неколико организација, а најзначајнија установа која је основана била је Државна комисија за пријем и смештај руских избеглица.⁴⁵ Руске избеглице су долазиле у пет великих таласа. Укупан број избеглих који су дошли на територију Краљевине СХС процењује се на 44.000.⁴⁶

⁴² В. Andersen, *Nacija: zamišljena zajednica – razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990, str. 76.

⁴³ М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000, стр. 58.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд 2006, стр. 349.

⁴⁶ То је био максималан број избеглица. Регистровани су током половине 1923.године и од тада је њихов број константно опадао. Тридесетих година тај број је износио око 30.000, а пред сам почетак Другог

Руске избеглице оставиле су велики утицај на научни и културни живот међуратне Југославије.⁴⁷ Са собом су носили слику страхоте која је отпочела након Октобарске револуције. Но, поред тога, њихов долазак је врло често значио и рушење слике које је предратно друштво имало о Русији.⁴⁸ Неки стереотипи су рушени, неки потврђивани, али је југословенско друштво временом стекло негативну слику о руским избеглицама.⁴⁹ То је у многоме утицало и на формирање коначног суда о СССР-у.

Вести које су доносили руски емигранти о грађанском рату поклапали су се са вестима које су пласирали прорежимски листови и русофилски оријентисани појединци. Према овим обавештењима, у јавности се стварао утисак да је бела војска била састављена чисто од добровољаца,⁵⁰ да је народ јако воли и да јој даје милионе рубаља прилога.⁵¹ Такође, о неуспесима белих генерала готово да никада није извештавано (осим када су они постали неминовност и када је већ било сигурно да неће изаћи као победници у рату).⁵² И бројке су, готово по правилу биле преувеличане: пласиране су вести о заробљавању на стотине хиљада бољшевика у једном дану⁵³ или освајању 35.000 км² или већих територија.⁵⁴ Требало је створити слику о антибољшевичким снагама као моћним, доминантним и оним које народ жели. Симпатије једној ратујућој страни – белима, биле су нескривено изражаване.

С друге стране, бољшевици су приказани као убице које ликвидирају све супротног политичког мишљења,⁵⁵ непријатељи хришћанства и готово дивљи Азијати.⁵⁶ Готово редовно је јављано да нуде мир белима, да би се стекао утисак о њиховој слабости и нужности нагодбе. Уз то, бољшевицима је редовно лепљена етикета немачких плаћеника,

светског рата, било их је 25.000. За више погледати: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996, стр. 122.

⁴⁷ М. Јовановић, *Руска емиграција...* стр. 340-358.

⁴⁸ Исто, стр. 352.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ „Блокада русије“, *Политика*, 8.9.1919.

⁵¹ Исто.

⁵² На пример, 9.10.1919, *Политика* извештава да су последњи Дењикинови неуспеси надокнађени. Међутим, о тим неуспесима није уопште извештавано. Иако је руски Грађански рат готово редовно заузимао ступце југословенске штампе, пре ове вести, последња је објављена чак 26.9. 1919.

⁵³ *Политика*, 7.9.1919.

⁵⁴ *Политика*, 22.9.1919; 5.11.1919; 10.9.1919; 17.11.1919.

⁵⁵ *Политика*, 12.9.1919.

⁵⁶ „Црвени и бели“, *Политика*, 3.2.1920.

а ниједног трена није напоменуто да је немачка окупација Крима 1918. помогла белима да ту организују шири антикомунистички покрет.⁵⁷ Треба имати на уму и да је траума Првог светског рата још увек била нашироко присутна код становништва те је повезивање бољшевика са Немачком само могло створити још већу одбојност и мржњу према овом покрету. Поред тога, зверства бољшевика поређена су и са зверствима над Србима у бугарској окупационој зони током Великог рата.⁵⁸

Осим овога, детаљнија дешавања у спољнополитичком и унутарполитичком животу Совјетске Русије била су јако слабо пропраћена. Поред рата са Пољском (који ће посебно бити обрађен у овом раду), једино су још у штампи детаљније описане сељачке буне које су се уклапале у жељену слику слабог режима. Разлог оваквом приказивању лежи и у чињеници да поузданих информација још увек није било, али и да се главне вести преузимају из иностране штампе, поготово штампе држава која је своју војску послала као испомоћ белим снагама. Њима није било у интересу да прикажу позитивно било који бољшевички потез јер је страх од комунизма био велики, а и тај страх је донекле био инхибитор интересовања за друга дешавања. Не само да није било пожељно приказати било шта у позитивном тону, већ није било пожељно приказати да се у Совјетској Русији дешава још нешто осим бољшевичког терора.

Сам економски део бољшевичког програма и није баш најбоље испраћен. Готово нико није говорио да је то ратни комунизам и шта он подразумева, али последице које је он са собом донео врло су детаљно објашњаване у штампи. Према бројнима обавештењима, креирала се слика да је комунизам у Русију донео глад, интелигенција потпуно осиромашила, нико не сме да изнесе своје мишљење; фабрике су затворене, хране није било, одевање је било рђаво. Они најекстремнији гласови говорили су како у Русији готово да више нема деце.⁵⁹ Такође, стално су преношене обавести о радничким штрајковима и сељачким бунама да би се створила слика скорог пада режима.

Стварност се ипак може креирати само до одређене мере. Потпуни слом генерала Дењикина и Краснова, дневна штампа је хтела да прикрије па је чисто информативно

⁵⁷ М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 74-77.

⁵⁸ *Политика* 8.9.1920;

⁵⁹ А. Георге, „Обнова Русије“, *Нови живот*, бр.1, књ.VIII, 1920.

испратила речима: „Бољшевици побеђују на свим фронтовима“.⁶⁰ Та победа је објашњавана фактором среће (јер поред свих писања о беди, неспособности и примитивизму, требало је уклопити вести о бољшевичким победама), али и себичношћу сила Антанте које су се повукле зарад сопствених интереса.⁶¹ Треба имати у виду да је у том периоду Француска захтевала да јој се врате зајмови које је она дала српској влади током Великог рата⁶² те је тако ово била згодна прилика да се и западне силе прикажу у јако лошем светлу и означе као кривци за успех комунизма. Ови примери су јако захвални да прикажу и колико је југословенско друштво било поларизовано по питању релације Исток-Запад.

Иако су ове наведене перцепције бољшевизма и грађанског рата долазиле из русофилских кругова, зло је за њих ипак могло доћи и са Истока („некада Џингис кан, сада Лењин и Троцки“). Опет, с друге стране, то је била и слика Истока коју је исклесао, у тим круговима мање омиљен Запад. Дакле, стереотипи о Истоку, који су настајали на Западу активно од XVIII века⁶³, а у које је врло често и по потреби укључиван и простор Балкана, постали су део и реторике русофилски оријентисаних кругова. Наравно, извршен је трансфер тих стереотипа те оно што је на Западу било резервисано за Исток, у русофилским круговима југословенског друштва било је резервисано за бољшевице. Комунизам је постао идеалан непријатељ, онај *Други* који је увек био присутан када је то било потребно за политичку борбу. Колико се пазило да се, поред оваквих писања, ипак очува слика старе, словенске Русије, говори и сам избор тих *варвара са Истока* - Џингис кан није био словенског порекла. Понекад је истицано и јеврејско порекло Троцког и тако формирање СССР-а тумачено као „јеврејска завера“, али ови гласови никада нису имали битнији утицај југословенском друштву.

Осим ових, постојале су и тежње да се бољшевици прикажу у сасвим позитивном светлу и оне су се најчешће сводиле на негирање вести о ужасима у Русији совјета. Извор таквих вести врло често су били неименовани радници који су се враћали из Русије након

⁶⁰ *Политика*, 13.11.1920.

⁶¹ М. Новаковић, „Догађаји у Русији“, *Југословенска њива*, бр.4, књ.1, 1920, стр.68..

⁶² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata (da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985, стр. 158.

⁶³ L. Wolff, *Inventin Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*, Stanford 1994, стр. 134-136.

Првог светског рата или они који су писали родбини и пријатељима у Краљевини СХС, опет, врло често неименовани. Оваква обавештења најчешће су преносили крајње левичарски листови који су желели да створе слику *бољшевичког раја*, утопије и друштва које је надасве друштво једнаких:

„Предајте искрен поздрав свим друговима који стоје тврдо за наше идеје и за ослобођење испод ига капитала. Другови из Русије дошли су до пуног ослобођења. Збиља је прливлено много крви док се до овог дошли, али зато сада живе слободно и ни једна ствар се не решава без њих... Финанције су се доста побољшале. Радничке наднице рачунају се у злату.

...Годишњица револуције прослављена је с таквим одушевљењем какво се до сад није видело. Било је тако да су сељаци из села долазили на тај дан у вароши и доносили радницима разне поклоне, те је тај дан био право братимљење радника и сељака...”⁶⁴

Такође, овакви листови искључиво су стварали слику да терор чине беле снаге, а злочине комунистичке војске демантовали су редовно као лажи и измишљотине буржоаске штампе.⁶⁵ Наравно, све ово било је у складу са линијом Коминтерне од које се није одступало.

Уз овакве контрадикторне представе о дешавањима у бољшевичкој Русији, јавни простор су временом све више заузимали они гласови који су се трудили да објасне насталу ситуацију: да хаос и терор ставе у контекст ратног сукоба, да преиспитају да ли је заиста дошло до побољшања положаја радника, колико је то побољшање, колики је степен слободе, да ли се заиста ликвидира неписменост, због чега је Европу препливала руска емиграција итд.⁶⁶

Првих неколико после револуционарних година било је мало сведока догађаја у Русији који би, вративши се, без икаквих идеолошких ограда елаборирали о истим. Један од тих малобројних био је Станислав Винавер.⁶⁷ Он није крио разочарење у бољшевику јер је тврдио да су увели монопол на слободу и идеале и да тако „стварају своје криво

⁶⁴ „Писмо из Русије“, *Радничке новине*, 23.3.1920.

⁶⁵ *Радничке новине*, 25.5.1920.

⁶⁶ Емиграција из Русије у великој мери је допринела развоју Југославије, али ипак код ширег становништва није прихваћена најбоље. Социјални јаз је врло често био велики, тешкоћа избеглица да се уклопе у нову средину и често непријатељско држање становништва у појединим краљевима земље, стварали су озбиљне проблеме. Уз то, након Првог светског рата, у времену великог сиромаштва, помоћ коју је влада давала избеглицама (без обзира чијим средствима та помоћ била финансирана), није допринела бољем утиску о белим Русима. За више видети: М. Јовановић, *Руска емиграција...* стр. 232-262.

⁶⁷ Винавер је у Политици, од 5. новембра па до 10. децембра, на свака 3 дана писао о утисцима из Русије.

царство на најужаснијој лажи,⁶⁸ али опет с друге стране, отворено се противио и белогардејцима јер су желели „да уведу предфебруарско стање.”⁶⁹ Оно што су многи видели као позитивну страну бољшевичког режима – забрану продаје алкохола, Винавер је сматрао негативним, јер се и последње зрно пшенице користи за стварање пића.⁷⁰

Ипак, Винавер се није плашио да изнесе и позитивно мишљење о бољшевицима на местима где је то сматрао за сходно. Бољшевици је сматрао много подеснијом за развој културе и веровао је да ће, уколико се поправи опште економско стање, култура доживети процват:

„Шта би било када би неким чудом Дењикин и пијана официрска руља постали бољшевици, на место Лењина, Горкога и Луначарскога? Они би са истим таквим самопоуздањем извели све национализације и реквизиције – но за културу они не би дали ни кршене копејке. И можда би, тек где, отворили какав сумњив кафе-шантан као храм више уметности... У буђењу руског народа, бољшевици му не ометају његову жеђ за културом, не ометају га да културно живи, помажу га да живи културно. Само се живи тешко оним животом првобитним, који омогућава све остало.”⁷¹

Ова писања Винавера подстакли су и друге да на сличан начин почну да промишљају о Русији. Тако се онда појавила група интелектуалаца која је желела да схвати од чега то бежи бела емиграција. Први који је то покушао да објасни био је Иво Колбе.⁷² Он је у свом чланку објавио како углавном тече разговор са припадницима руске емиграције које је анкетирао:

-Зашто сте оставили Русију?

-Да не паднемо у руке бољшевика.

⁶⁸ С. Винавер, „Код бољшевика“, *Политика*, 5.11.1919.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ С. Винавер, „Код бољшевика“, *Политика*, 15.11.1919.

⁷¹ С. Винавер, „Европа у врењу“, цитирано према: *Срби о Русији и Русима...* стр. 442.

⁷² Иво Колбе (1885-1944), правник и публициста, у младости симпатизер марксистичке идеје, да би након Првог светског рата стао на позиције социјалног либерализма. Био је прихватио политику интегралног југословенства, али након диктатуре краља Александра приближио се ХСС-у и њиховој идеји федерализма. Марксизам га је занимао у чисто економском смислу и за најбоље друштвено уређење сматрао је економски марксизам у спрези са хришћанском етиком. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9746> (приступљено 24.7.2018.)

-Да сте остали, шта би вам учинили?

-Убили би нас.

-Зашто?

-Јер прогоне своје непријатеље?

-А ко су ти „они», шта су бољшевици?

-Руси.

-А шта сте ви? Руси

-Па зашто су ти Руси непријатељи вас Руса?

-Јер ми не пристајемо на идеје које они силом спроводе?

-А које су то и какве њихове идеје?

...Ово питање је редовно остајало без одговора јасног....Деструктивну страну потанко вам опишу, а о конструктивној или не знају или неће да знају...преко три године се не може водити било какав државни живот искључиво рушењем, без изградње једног новог поретка.⁷³

Колбе је у истом чланку анализирао социјални статус кримских избеглица у Југославији и закључио да мрзе бољшевички поредак јер су изгубили лагодан живот.⁷⁴ У избеглицама је видео праву слику предреволюционарне Русије и онда проблеме тог режима упоредио са југословенским проблемима. Иако је Колбе био несумњиво симпатизер комунистичког покрета и стога не може бити најрепрезентативнији представник групе која се објективно занимала за проблеме емиграције, његов значај лежи у томе што је овим својим чланком подстакао живу расправу и о револуцији, и о царској Русији, али на основу тога, и на расправу о уређењу Југославије.⁷⁵ Дакле, реформе које су

⁷³ I. Kolbe, „Pred slomom jednog veka“, *Nova Evropa*, 1.4.1921, br.2 knj. II, 1.4.1921.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Након доношења Видовданског Устава 1921.године, југословенска политичка сцена била је подељена и постојала је јака струја која се противила начину доношења Устава и желела да изврши преуређење државе на федеративној основи. У ову групу политичара спадали су Љубомир Стојановић, Михаило Илић, Стјепан Радић, Јаша Продановић...У трагању за најбољим моделом, осим америчке и швајцарске федерације, ови интелектуалци у разматрање су узимали и совјетски модел уређења.

большевици прокламовали, покушали да спроведу или спровели, постале су предмет интересовања југословенских интелектуалаца како би размотрили да ли је нешто слично могуће применити и на њихову државу.

Иако су мишљења о Совјетској Русији била шаренолика, доминантно је било негативно виђење. До које мере је то било доминантно сликовито објашњава и ситуација на конференцији Лиге народа у Лондону у којој се обрео Анте Трумбић. Наиме, Трумбић је тада примио поруку од совјетске делегације да би се радо упознали с њим и разговарали о будућим економским везама.⁷⁶ Док Трумбић још није стигао да изнесе свој одговор, из Београда је стигао допис следеће садржине: „Одмах обустављајте сваки контакт“.⁷⁷ На овакав став југословенске владе често су утицали и притисци руске емиграције и њиховог представника Штрандтмана.

Рат с Пољском

Док је трајао рат између белогардејаца и большевика, ови други су своје снаге морали да шаљу и на други фронт – против Пољске. Тај сукоб отпочео је у марту 1919. године; за Русију, Пољска је била пут којим је требало „извозити“ револуцију на Запад, а Пољска је желела да створи федерацију средњоевропских и источноевропских држава на чијем челу би била.⁷⁸ После неуспешних преговора о миру током октобра године 1919, Пољска је наредног пролећа отпочела офанзиву којом је заузела Кијев и одбацила большевике на исток.⁷⁹ Међутим, Пољаци су дочекани као окупатори и Кијев је повраћен у большевичке руке током јуна исте године. Комунистичке снаге се ту нису зауставиле и у августу су стигли до Варшаве, али нису успели да је заузму. Након тога, отпочели су преговори о миру у Риги; Пољска је добила проширење границе источно од Керзонове линије на што је Русија пристала плашећи се тежих услова.

⁷⁶ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975, str. 167.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Овај план је смислио генерал Пилисудски. Циљ му је био да створи државу сличну Пољско-литванској унији која се протезала од Балтика до Црног мора у периоду између XVI и XVIII века.

⁷⁹ М. Гелер, А. Некрич, *нав.дело*, стр.92.

Овај сукоб југословенско друштво пропратило је са посебном пажњом посматрајући га као сукоб унутар словенства. Сви они гласови који су у унутарруском сукобу белих и црвених били изразито негативно настројени према бољшевицима, сада су стали на њихову страну. Ово питање је готово у потпуности ујединило југословенску јавност – уз мале изузетке, скоро да се нису чули пропољски гласови.

Вести о овоме сукобу привидно су одисале неутралним тоном и имале чист информативни карактер. Међутим, када је сукоб достигао зенит, у време пољске, и касније совјетске офанзиве, приметна је била наклоност ка совјетској Русији. План напада на Пољску разрадио је детаљно генерал Сергеј Камењев и о њему се почело врло повољно писати: „Тај револуционар не одваја своје идеје од љубави према отаџбини. И то није изузетак у црвеној војсци.”⁸⁰ Лењин је од деструктивне личности постао „идеалиста и честит човек” чије су теорије у пракси неизводљиве.⁸¹ Дакле, став о комунизму се није мењао, страх од комунизма је био присутан, али се, спортским термином речено, за Русију навијало (под условом да комунизам не продре даље). Ова наклоност ка Русији дошла је због пошто је овај рат перцепиран као патриотски. У тај совјетски патриотизам се итекако сумњало раније, али је овај рат био довољан да неке убеди у своје родољубље. Пољско-совјетски сукоб биће нешто касније и један од главних аргумената сменовеховаца да бољшевизам не издаје националну руску ствар.

Цензура у Краљевини СХС је била понекад прилично оштра те се баш није могло писати крајње позитивно о Русији у којој владају бољшевици, али се зато Пољска несметано могла сатанизовати. Ова западнословенска држава представљана је као „аждаја која вреба прилику да угрози друге народе”⁸², империјалистичка творевина која попољачује друге народе⁸³, а њено ослобођење је, према многим писањима, угрожавало судбину света и ствар словенског јединства. Пољска је оптуживана да жели да приграби руске земље и тако уништи „несрећну Русију” и све то под маском антибољшевизма.⁸⁴

⁸⁰ „Црвени Бонапарта“, *Време*, 20.3.1920.

⁸¹ Политика, 21.7.1920

⁸² *Време*, 4.4.1920.

⁸³ Е. Антонијевић, „Је ли измирење могуће“, *Нова Европа*, бр.6, књ. III, 1.10.1921.

⁸⁴ *Мисао*, 13.10.1920.

Ставови и Пољској су до те мере били негативни да су и поједини Пољаци тражили простор да напишу одговор југословенској штампи.⁸⁵ Иако је ту изнета комплетна историја руско-пољских односа, приказане бројне поделе Пољске, до генералног поправљања става о Пољској није дошло.⁸⁶ Осим неких гласова о „црвеном империјализму” и поновног повезивања комунизма са немачким капиталом, није било неких негативнијих представа о болшевичкој Русији. Чак су и поједини Руси, попут М.В. Родзјанка говорили да је овај рат средство Немачке да „економски распарча и искористи Русију” што је опасност за цело словенство.⁸⁷ Они оптимистичнији су се надали да ће након завршетка рата престати терор и отпочети велики конструктиван рад⁸⁸ и били срећни што након склапања мира Русија није сувише понижена. Може се закључити да је у ово време рехабилитована стара слика Русије, која има месијанску улогу у уједињењу словенства.

Глад

У току 1921. године, Русију је захватила глад невиђених размера. Она је била резултат више фактора: смањење производње за време Првог светског рата, лоши временски услови што је резултовало лошом жетвом, као и реквизиција хране коју су спровели болшевици у фази ратног комунизма. Према неким проценама, у овом периоду гладовало је између 28.000.000 и 40.000.000 људи, а преминуло је око пет милиона људи.⁸⁹ Колико катастрофална је ова глад била говори и чињеница да је дошло до појаве канибализма.

О овој несрећи која је задесила прву земљу социјализма, југословенска јавност је била добро обавештена и није било гласова коју су је негирали. Онима који су већ били посведочени и оштри противници револуције, глад је послужила са само потврде свој став

⁸⁵ Е. Пилц, „Пољска, Југославија и Русија“, *Мисао*, 1.12.1919.

⁸⁶ Након писања неколико Пољака, оптужен је комунизам који се финансира немачким капиталом, а за Пољску је речено да жели само да постоји. М. Ст. Јанковић, „Рат Пољске с болшевицима“ *Мисао*, књ. 3, 1920, стр 1059.

⁸⁷ В. М. Родзјанко, „Мисли и поглед пред будућност Русије, *Нова Европа*, бр.5, књ. III, 21.9. 1921.

⁸⁸ Љ. Ауер, „Совјетска Русија“, *Југославенска њива*, бр. 27.

⁸⁹ М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 232.

о болшевизму као дегенерисаној појави. У то време, штампа је била преплављена фотографијама гладних људи, „живих лешева“, како би се створила слика ужаса која је задесила Русију.⁹⁰ Такође, редовно су пласиране вести о канибализму, како људи једу сопствену децу, али и како се ти гладни крећу ка Москви и угрожавају режим.⁹¹

Ово је била повољна ситуација за обрачун са болшевизмом, тако да је често навођено да су болшевици криви за ову глад, да они не гладују, већ „док народ умире, приређују конкурсе за елеганцију“, ⁹² а помоћ употребљавају за друге циљеве, не да прехране гладне. Они су били искључиви кривци за ову несрећу јер „нису обрађивали земљу, него ратовали“.⁹³

С друге стране, постојала је једна јака струја која није желела да се бави питањем кривице за настану катастрофу већ је желела да се прикључи акцији помоћи коју су покренуле бројне међународне организације.⁹⁴ „Словенство, тј. Русија, задужила нас је вечно. То је помоћ нама, нашој души и нашем срцу.“⁹⁵ - дакле, словенство је и даље била једна од првих асоцијација када се помене Русија. На њега су се позивали и сви комунистички интелектуалци којима је био доступан југословенски јавни простор.⁹⁶

У Југославији је постојало неколико приватних удружења која су прикупљала помоћ за гладне у Русији, али она нису била обједињена док у децембру 1921. године, на иницијативу уредништва *Нове Европе* није основан Одбор за помоћ гладнима.⁹⁷ Ово тело је сарађивало са свим осталим организацијама те су тако сакупљена значајна средства и послата у Совјетску Русију.

⁹⁰ Врло често, испод оваких фотграфија, следио је текст који је готово увек садржао готово реторско питање: Да ли ово желите у нашој земљи?

⁹¹ *Политика*, 9.8.1921.

⁹² *Време*, 3.9.1921.

⁹³ „Узроци глади у русији“, *Политика*, 21.11.1922.

⁹⁴ Када је избила глад, организоване су бројне организације за помоћ руском становништву, пре свега *Нансенов комитет* и *Међународна алијанса за помоћ деци*. У акцију помоћи гладнима укључили су се и Црвени крст, квекери, пуританци итд.

⁹⁵ „У помоћ!“, *Нова Европа*, бр. 5, књ. IV, 11.2.1922.

⁹⁶ Најактивнији у апелима за помоћ од комунистички оријентисаних интелектуалаца био је Крлежа који је подсећао на заносне снове о Русији, на заслуге Русије за југословенски народ и на величину њене културе. Само две године касније, у свом путопису, Крлежа је навео да је глад измишљотина буржоаске штампе: М. Крлежа, *Излет у Русију*, Загреб 1926; *Нова Европа*, бр. 5, књ. IV, 11.2.1922.

⁹⁷ „Наша акција“, *Нова Европа*, бр. 4, књ. IV, 11.2. 1922.

Влада Краљевине СХС је за помоћ гладнима била планирала да одреди кредити у висини од шест милиона динара⁹⁸, међутим до тога није дошло. Влада је била и даље чврсто антикомунистички расположена и сваки вид помоћи сматрала је као помоћ одржању бољшевичког режима. Колико је антикомунизам узео маха, најбоље сведочи изјава Мирослава Спалајковића на седници Лиге народе, на којој се расправљало о питању Русије. Он се оштро противио свакој врсти помоћи тврдећи да је настала глад велика шанса да се уништи бољшевизам.⁹⁹ Против ових речи дигла се комплетна и европска и домаћа јавност с одговором да не умиру комунисти већ људска бића.

И поред чврсто негативног владиног става према комунизму, толико да је пренебегаван и базични алтруизам, Југославија је ипак успела да се одупре слици која се градила „одозго“ и да покаже своју хуманост. Антикомунистичка пропаганда није била толико моћна (иако је била интензивна) да би југословенско друштво окренуло главу од руске катастрофе. Ову тврдњу најбоље осликава и помоћ коју је прикупила Српска православна црква. Иако је, у борби против глади, совјетска власт пленила црквену имовину, СПЦ је, жалећи због такво односа према цркви ипак покренула Централни комитет за помоћ руској браћи¹⁰⁰ и сакупила помоћ која је, по свом обиму, премашивала количину помоћи које су сакупиле неке друге америчке и британске протестантске организације.¹⁰¹ Наравно, однос цркве према комунизму је и даље био изразито негативан те је ова идеја и даље тумачена као „власт јеврејско-татарске хорде која уништава велики словенски народ“.¹⁰² Дакле, у готово свим порам друштва, и даље се мислило о Русији и словенству, не о комунизму и совјетима.

⁹⁸ „За гладне у Русији“, *Политика*, 31.3.1922.

⁹⁹ М. Ђурчин, „Наш бољшевизам“, *Нова Европа*, бр. 3, књ. IV, 21.1. 1922.

¹⁰⁰ Председник је био епископ нишки Доситеј (Васић), а протојереј Стева Димитријевић је као делегат овог тела ишао о Совјетску Русију

¹⁰¹ Р. Пилипович, „Спц и голод в СССР 1921-1923гг.“, *Вместе в столетии конфликтов : Россия и Сербия в XX веке*, Санкт Петербург 2017, стр. 49.

¹⁰² *Весник*, бр 37, 12.9.1921.

НЕП

Године 1921. Бољшевичко руководство донело је озбиљну промену у економској политици: на Десетом конгресу Партије предложен је и усвојен НЕП (нова економска политика) чији је творац био Николај Бухарин. Овом политиком обавезан откуп замењен је порезом у виду прехрамбених производа. Утврђена је норма и време предаје пореза, а власт је рачунала да ће ово сељаке растеретити страха од конфискације и тако повећати продуктивност на селу. Суштински, обавезе сељака се нису смањиле, само је дошло до ограничења самовоље државе.

Најбитнија промена коју је донео НЕП односила се на право приватне својине. Приватна лица су добила право да узимају под закуп крупна предузећа, а страни предузетници су добили концесије за отварање предузећа и експлоатацију рудних богатстава. Овим новим привредним правцем, бољшевици су отворили врата економској сарадњи са бројним земљама Запада, пре свега САД-у и Немачкој.¹⁰³

У овом периоду, југословенско интересовање за Русију/СССР, достигло је врхунац. Вести из страних новина више нису биле главни извор информација, већ се југословенска штампа отворила и за поједине совјетске функционере,¹⁰⁴ полемике око Совјетског Савеза су учестале, а неколико културних радника је путовало у ту мистериозну земљу, *бољшевички рај* и публиковали су врло детаљне путописе.¹⁰⁵ Такође, у овом периоду дошло је до врло озбиљних покушаја успостављања дипломатских односа Краљевине СХС и СССР-а.

Југословенско друштво поимало је НЕП као велики напредак у совјетској политици. Ова промена дочекана је као велика нада да ће се руска економија опоравити, ојачати и постати једна од водећих светских сила. Наравно, константно је и постојала нада да ће ова промена политичког правца значити и пад комунизма. Један део јавности је ликовео због увођења НЕП-а јер је, према њиховом мишљењу то значило измицање

¹⁰³ М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 109.

¹⁰⁴ У *Новој Европи* преношени су текстови Луначарског, Бухарина, Рикова, Лењина....

¹⁰⁵ Драгиша Васић, Сретен Стојановић, Владимир Рибникар, Мирослав Крлежа, Аугуст Цесарец.

комунизма и „Брест-Литовск болшевизма“.¹⁰⁶ Са нескривеним задовољством, мислило се да ће „бацил приватне својине подерати болшевизам“ и да је капитализам неуништив.¹⁰⁷ У тренутку када је југословенска држава била у великој економској кризи (из које практично није ни излазила за све време свог трајања) и када су се болшевизам и социјализам¹⁰⁸ помињали као алтернативе, режиму је годило да се баш у епицентру помињаних алтернатива догоди заокрет ка капитализму. То је значило да би било бесмислено мењати економске принципе у другим државама. Управо због тога, о НЕП-у се доста писало, а што је најбитније, врло објективно. У појединим часописима истакнути економисти су врло лепо објаснили суштину нове економске политике.¹⁰⁹ Оно што је народу било најбитније, јесте то да је НЕП сељаштву донео знатне олакшице (јер је у југословенско друштво било претежно сеоско те је природно постојало посебно интересовање за ту групацију) и да Русија више није била земља ужаса и канибализма. Истовремено, пазило се на то да Русија совјета не буде приказана и као погодна за живот; то је и даље морала да буде сиромашна држава у којој се јако тешко живи, само што је сада дозвољено, из чистог прагматизма, да се помене минималан напредак.

Позитивну слику НЕП-а гајиле су и присталице Совјетског Савеза и такође, ликовале због њега.¹¹⁰ За њих, ова нова пракса представљала је нову фазу која ће потпуно ликвидирати постојање класа и неједнакости, дакле, створити право комунистичко друштво. Ова фаза је перципирана и као консолидација унутрашњег режима јер више не постоји опасност од преврата. Изношени су и статистички подаци који су показивали да СССР још увек није достигао привреду капиталистичких земаља, али и да има најбржи

¹⁰⁶ Н. Устрјалов, „Промена правца међу Русима“, *Нова Европа*, бр. 4, 1922. Николај Васиљевич Устрјалов (1890-1938) био је један од твораца теорије о национал-болшевизму и најистакнутија личност сменовеховског покрета – покрета који се залагао за повратак избеглица натраг у Русију. По образовању је био историчар, а пре Револуције био је члан кадета. Након слома белих снага одлази у Харбих одакле је ширио своје идеје ка центрима емиграције, пре свега Паризу и Прагу.

¹⁰⁷ „Руски проблем после Хага“, *Политика*, 25.7.1922.

¹⁰⁸ Између болшевизма и социјализма је готово увек стављан знак једнакости.

¹⁰⁹ О НЕП-у су највише писали Божидар Аџија, Михајло Стрјелец (завршио Експортну академију у Загребу), Алексеј Ивановић (указивао на махом негативне стране НЕП-а), Рудолф Бићанић (економиста, социолог и антрополог. Био је члан трговинке мисије која је 1940.године отпутовала у СССР ради потписивања трговинског уговора). Часописи у којима се највише писало о овом економском феномену били су *Нова Европа*, *Економист* и *Трговински гласник*.

¹¹⁰ Ово је јако битно истаћи јер је КПЈ, као главни пропагатор СССР-а у земљи била ван закона. Стога је важно рећи да је и ван тих кругова било присталица СССР који су гласно износили свој став, али и чланова КПЈ којима је легална штампа отварао свој простор.

раст и да ће ускоро постати водећа економија.¹¹¹ С поносом се истицало да није живнула само економија него и културни живот и да је за то заслужна искључиво бољшевичка влада која „узела мучан задатак да уништи све мрачне силе које ометају извођење њених социјалистичких планова.“¹¹²

Они који су сањали утопију неретко су и измишљали разноразна писма из Москве која су наводно слали Југословени који су тамо нашли уточиште. Публикована су у новинама која су се *de iure* залагала за права радника и врло често су имале везу са тада већ илегалном КПЈ. Та писма никада нису била потписана и сва су имала идентичну шему - кроз једну кратку аутобиографију показати рај који влада у земљи бољшевизма и све мане Краљевине СХС. Један од бројних таквих чланака доносио је следеће:

„Драги уредниче,

...А ја ти ето пишем чак из Русије, и као што видиш, научио сам и граматику те ме нећеш више грдити. Слушај, имам пуно чега да ти пишем, али нешто си утањио са новинама па неznam оћеш ли имати места за мене... Некако сам се одвикао од батина како сам отишао из Југославије па не бих опет да се навикавам... Тражим посла у мом занату, кад – нигде једног опанчара: сви носе ципеле или чизме“.¹¹³

Дакле, писањем о животу у совјетком режиму врло често се указивало на живот у Југославији – на репресије које су трпели радници, на ниво неписмености, на огромно сиромаштво. Такође, та „писма“ су врло вешто била усклађена са партијском линијом: некад је акцентована борба против аналфабетизма, некад борба против кулака, некада борба за права жена, касније борба против троцкиста итд... Ипак, омиљени путопис просовјетско оријентисаног мњења био је онај Мирослава Крлеже. Његови закључци након пута у Русији непрестано су понављани: „Ко хоће да ради, има и да једе“.¹¹⁴

Врло ретко истицане су и мане НЕП-а.¹¹⁵ За то су углавном били задужени бели Руси или економски стручњаци. Једино су они потенцирали да је то државни капитализам,

¹¹¹ *Радник*, 1924.

¹¹² „Мрачне силе у новој Русији“, *Политика*, 1.11.1923.

¹¹³ *Радник*, 1924.

¹¹⁴ М. Крлежа, *Излет у Русију*, стр. 76

¹¹⁵ Природа НЕП-а је у потпуности била позната, али негативне стране његове примене су ретко истицане.

да нема конкуренције¹¹⁶ и да економија заснована на овим принципима неће више моћи да напредује. Један део јавности се слагао са свим овим, али је на Русију гледао као на азијску, заосталу земљу, у којој није могуће владати на другачији начин.¹¹⁷ Такви ставови обиловали су стереотипима који су дуго грађени на релацији Запад-Исток. Руски човек је представљан као неотесан, груб и прљав, а руски амбијент је упоређиван са турским.

Владислав Рибникар је овако стереотипно описао своје импресије на основу кратког боравка у Русији. Његов текст је садржао толико предрасуда да се чинило као да није тамо ни био. Међутим, Рибникар поред свега хвали комунизам: „Да се совјетски систем изгради, требало би да Рус више не буде Рус.“¹¹⁸

Много веће интересовање јавности од Рибникаровог пута у СССР изазвало је путовање Драгише Васића и Сретена Стојановића. Ови интелектуалци, који су били изузетни познаваоци руске историје и културе, желели су да „на лицу места“ виде лице и наличје совјетског режима и шанса за то им се указала 1927. године, на прославу десете годишњице Октобарске револуције. Иако левичари, нису били чланови илегалне КПЈ и у Русију су отпутовали без априорних ставова.¹¹⁹ По речима Васића: „Хтели смо да видимо оно невидљиво, оно дубоко, оно у маглу увијено, оно у тамо обавијено“¹²⁰, а баш то је било оно што се у Југославији жељно ишчекивало.

И заиста, Васић је то све врло лепо приметио, почев од бројних совјетских провокатора, преко незадовољних радника до природе аутократског режим. Врло добро је запазио и позитивне и негативне компоненте совјетског живота: модернозоване жене, велико форсирање културе, али и очајно стање свештенства које проси на улици. Иако је прослава Октобарске револуције била јако помпезна, Васић је приметио да претераног одушевљења није било и да је *диктатура пролетеријата* сигурна, али „не по општем

¹¹⁶ А. Ксјуњин, „Односи са Русијом“, *Политика*, 5.3.1927.

¹¹⁷ Б. Ација, „Обнова Русије“, *Нова Европа*, бр.12, књ. IV, 21.4.1922.

¹¹⁸ В. Рибникар, „Шетња московском улицом“, *Политика*, 25.12.1927.

¹¹⁹ Према казивању Милорада Екмечића, Сретен Стојановић је добио пасош захваљујући Мустафи Голубићу, као и познанству са Филипом Филиповићем и Симом Марковићем. Ипак, нема ниједног извора који би указао на Стојановићево чланство у КПЈ. За више, видети: Ана Ћосић-Вукић, „Два путописа из Совјетске Русије“, у: *Нова Европа 1920-1941*, ур. М. Недић, В. Матовић, Београд 2010, стр. 351.

¹²⁰ Д. Васић, *Одабрана дела*, Београд 1990, стр.297.

расположењу маса него по чврстини оних који су на њиховом челу.“¹²¹ Уз то, револуцију је објашњавао као природан процес због свих оних неправди које је чинио претходни режим.

Путопис Драгише Васића одише љубављу према словенству, а приметан је и благи антизападњачки став; готово са жаљењем је писао о цез бендовима који су у Русији били врло популарни, називајући то американизацијом и ужасним духовним гробљем.¹²² На крају, закључио је, цитирајући Гогоља: Где би се родили дивови него у Русији, у којој једино имају где да се размахну!. Где би се родиле велике идеје него у Русији, која је бескрајна!“¹²³ Васићев путопис је, ван сваке сумње, био најдетаљнији и најобјективнији опис СССР-а који је изнедрио неки југословенски очевидац у совјетској Русији.

У периоду НЕП-а (1921-1928) дошло је и до озбиљнијих покушаја успостављања дипломатских односа Југославије и СССР-а. На конференцији у Ђенови 1922. године, Чичерин, совјетски народни комесар спољних послова, ступио је у контакт са Момчилом Нинчићем. Осим размене обећања да ниједна земља неће предузимати акције против ове друге, озбиљнијих дипломатских активности није било. Следећи озбиљнији кораци направљени су неколико месеци касније, када је југословенски посланик у Берлину преговарао са совјетским представником о размени делегата за репатријацију и трговину, али да ти делегати уживају све повластице које уживају и дипломатски представници. Резултат преговора је био позитиван, али под уловом да у Београд најпре дође совјетски делегат као изасланик Црвеног крста.¹²⁴ Раковски и Нинчић су детаљније преговарали о успостављању дипломатских односа, али је те активности прекинуо Пашић попуштајући пред притиском Штрандтмана. Ипак, да дипломатска дејства нису била без ефекта показује чињеница да је Министарство спољних послова саопштило да је престала политичка мисија руског посланства у Београду и да је Штрандтман убудуће само делегат за питање руских избеглица.¹²⁵

¹²¹ Исто, 301

¹²² Исто, 335

¹²³ Исто, 336.

¹²⁴ В. Krizman, *nav. delo*, str.78

¹²⁵ Исто, стр. 73; М. Јовановић, *Досељавање...*, стр.54.

Државни врх, пре свега Спалајковић и Пашић, оштро су били против успостављања дипломатских односа због страха од комунистичке пропаганде и због идеализованих слика о царској Русији. Спалајковић је чак говорио да сва совјетска представништва у свету треба да се униште јер је еволуција бољшевика немогућа.¹²⁶

Овом ставу су се многи противили, а посебно откако је бела емиграција прокламовала *смјену вех* – покрет који је тврдио да бољшевици штите националне интересе Русије па чак и да је револуција била национална, а да су њени корени били у словенофилству. Потврду својих ставова, смјеновехци су видели у НЕП-у, и за то време у СССР се вратило више од 100.000 Руса.

Добар део југословенског мњења прихватио је овај став и сматрао да је неопходно обновити дипломатске контакте јер се обнавља велика Русија, заштитница малих народа, а „руско друштво више ни по форми није комунистичко“.¹²⁷ Такође, политичка прагматичност и економска корист су налагали обнављање односа са овом земљом, али ипак до тога није дошло због великог противљења како утицајне руске емиграције, тако и због јаког антикомунизма краља Александра, Николе Пашића и бројних дипломата на челу са Спалајковићем.

Колико је питање званичног признавања Совјетског Савеза злоупотребљено, најбоље говори пример Љубомира Давидовића.¹²⁸ Он је био један од оних који су се залагали за нормализацију односа са СССР-ом, али када је 1925. године дошао на чело владе, у приступној декларацији рекао је да ће то бити могуће тек када Русија усклади своје погледе са међународним правом.¹²⁹ Следеће године, када је постао део опозиционог блока, опет се залагао за признавање Совјетског Савеза.

Ово питање је постало често коришћено у унутрашњим политичким обрачуна. Због великог интересовања за дешавања у СССР-у, друштво је било поларизовано и тако је било погодно дискредитовати једни или другу групу; власт је опозицију оптуживала да

¹²⁶ „Обнова односа са Русијом?“, *Политика*, 11.1.1924.

¹²⁷ Ж. Балугџић, „Односи са Русијом“, *Политика*, 24.2.1924. Живојин Балугџић (1868-1941) био је правник и дипломата. Конзулску дужност обављао је у Солуну, Риму, Атини и Берлину.

¹²⁸ Љубомир Давидовић (1863-1940) био је српски политичар, председник Демократске странке.

¹²⁹ Овом изјавом, Давидовић је алудирао на став Коминтерне о рушењу Југославије као версајске творевине великосрпског хегемонизма.

жели комунистички сценарио и рушење државе, а власт је опет стигматизована као противница словенства и Русије.

Период стаљинизма

Након Лењинове смрти почетком 1924. године, Комунистичку партију су захватила унутрашња трвења и борба за место водеће личности. Лењин није оставио наследника; он је желео да њега наследи олигархија најближих сарадника, али његови планови нису допрли до партијског врха. Иако се као најлогичним избором место Лењиновог наследника чинио Троцки, вешта Стаљинова тактика, која је подразумевала колаборацију и са такозваном левом и десном опозицијом, као и стално позивање на Лењинову линију, учинила је да Троцки буде сатанизован и године 1929. напусти Совјетски Савез. Иако је тек тада емигрирао, Стаљин је свог најопаснијег противника раније елиминисао и пут ка завођењу споствене политике и самовоље био му је отворен.

Индустријализација и колективизација

Период Стаљиновог успона поклапао се и са стварањем новог економског програма. Након неколико година, НЕП је успео да оживи совјетску привреду, али било је јасно да он има ограничене капацитете и да даљи прогрес није могућ. Стога је 1927. предложен, а 1929. године усвојен Први петогодишњи план – економски подухват који је предвиђао убрзану индустријализацију и електрификацију земље.¹³⁰ Према овом грандиозном пројекту, предвиђено је да се у току петогодишњег плана произведе седамдесет и пет милиона тона угља, двадесет и два милиона тона нафте, 10 милиона тона гвозђа итд. У најважнијим гранама индустрије, план је требало спровести за три године.

Овако амбициозан план довео је до озбиљних друштвених промена. Првобитно је било предвиђено да се зарад извршења Петољетке запосли петнаест милиона радника, а на крају, запослило се преко двадесет милиона радника. То одступање је довело до појаве нестручних и недисциплинованих кадрова, нагли пораст градског становништва, а то је опет имплицирало лошије стамбене услове. Уз то, радна недеља је сведена на пет радних дана – одмора није било.

Петогодишњи план предвиђао је и колективизацију села, што је опет донело многе негативне последице по сељаштво. Како се село тешко потчињавало, око 25.000 војника

¹³⁰ Године 1920. донет је први план сличан овом – ГОЕЛРО. Подразумевао је изградњу око сто електрана за годину дана, али је ипак била извршена тек петина замисли.

пслато је у село да примора сељаке да уђу у колхоз – колективно имање. Бунт сељака огледао се у уништавању стоке и хране што је довело до глади 1931. године. За разлику од оне глади 10 година раније, помињање ове сматрало се антисовјетском пропагандом. Стаљину је било битно да не гладује градско становништво и тај план је успео да оствари. Ни положај сељака није дуго остао толико лош – 1935. године, донесен је *Колхозни статут*, према коме је сваки сељак могао да има окућницу, краву, свињу, теле и деае т оваца.¹³¹

Иако Пјетољетка није дала зацртане резултате у већини својих тачака, довела је до знатног привредног оснаживања. Страни капитал је помогао и изградњу гигантских фабрика, али с друге стране, странци су увек означавани као кривци ако неки план не би био извршен. Врло често су завршавали у затворима, логорима или стрељани за антидржавну активност. Ово последње било је и најчешћи начин на који се Стаљин обрачунавао са својим неистомишљеницима. Ти обрачуни, популарно звани *чистке*, однели су преко двадесет милиона живота и постали најмрачнији део совјетске историје. Опет, чистке су биле и један од неопходних елемената за неометано спровођење Петољетки.

Период совјетских Петогодишњих планова Југославија је врло детаљно пратила јер је то у светској економији био сасвим нов приступ, а уз то, дошао је у време економске кризе која је погодила цео свет. Како је животни стандард становништва на Западу лагано опадао, а незапосленост постала све већа, вести о привредним чудима у Совјетском Савезу постале су сензација и допринеле формирању слике те земље као земље са великим потенцијалима, у којој свако може да ради и живи лепо. Објективно, животни стандард у Русији се постепено побољшавао, али врло споро и и даље је био далеко иза западноевропског стандарда, али то и није било тако битно, битно је било да је ту једино запажен какав-такав прогрес.

Период индустријализације није доживљаван као потпуна утопија. Постојала је свест да ту постоје бројне мане, да има много сметњи које онемогућавају потпуно извођење плана и да то није и даље довољно стабилна економија. И поред тога,

¹³¹ М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 276.

Југославија је на совјетско друштво почела да гледа као на друштво које константно тежи напретку, које се свакодневно труди да свој живот учини бољим. Ове вести су потврђивали и ратни заробљеници из Првог светског рата који су пут до куће тражили скоро две деценије. Они су говорили и да се Русија колосално развија, користи најмодерније справе, а да су пр томе стан, храна и одело врло јефтини.¹³² Такође, константно је истицан и раст совјетског буџета и чењиница да ће све производити у својој земљи, да више неће морати ништа да увозе. Дакле, економска независност је био велики идеал југословенског друштва. Осим тога, и просовјетско јавно мњење које је захватило Европу допринело је таквом ставу. Дакле, слика Истока коју је стварао Запад наметнута је и југословенском друштву. По речима Артура Кестлера, „да је и сама Историја била присталица комунизма, она не би била у стању да тако вешто синхронизује најтежу кризу западног света и прву фазу руске индустријске револуције. Контраст је био тако јак да је неминовно водио закључку: они су будућност, а ми смо прошлост.“¹³³

Било је и оних који су указивали и начињенице које се баш и нису уклапале у слику напредне Русије. Оно што је сасвим промакло онима који су градили представу прогресивне Русије јесте положај сељаштва. О овој важној теми писали су и економски стручњаци и говорили о недостатку повољних услова за привредни развој, о штетности колективизације, о терору, али ти гласови нису успели да надвладају.¹³⁴ Такође, начињени су и покушаји да се сруши слика стабилне економије изношењем статистичких података који су говорили да један хектар земље доноси мање приноса у СССР-у него у остатку Европе, да привреда није самостална и да је уплив страних инвестиција и даље велики, али сува статистика и висок стил писања нису били пријемчиви и разумљиви ширим слојевима становништва. Вести о напретку однеле су убедљиву победу.

Као и увек, постојали су екстремисти који су у совјетским догађајима видели само најбоље или најгоре, и они су долазили из редова КПЈ, односно беле емиграције.

¹³² Један од првих заробљеника који се вратио 1930-их година био је Марко Хајтлер из Руме. Он је у априлу 1934. давао интервјуе за неколико листова и његова сведочанства су изазвала велико интересовање.

¹³³ Цитирано према: М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр.227-228.

¹³⁴ О економији најдетаљније је извештавао *Руски архив* и њихов стални сарадник Семјон Верешчак. Међутим, тај часопис је уређивао Керенски који није био омиљен ни међу руском емиграцијом тако да су текстови овог часописа а приори дочекивани као необјективни и непоуздани, а ни тираж није био велики. Ипак, *Нова Европа* је често преузимала текстове из овог часописа тако да су они бивали видљивији у друштву.

Комунисти су редовно упоређивали „напредни и демократски” СССР са „фашистичком“ Југославијом у којој влада диктатура, док су бели Руси и даље писали о скорој пропасти совјетског режима и ужасним условима живљења.¹³⁵

Потребно је нагласити да власт више није форсирала најнегативније стране индустријализације и да је цензура пуштала вести о изградњи гигантских хидроелектрана, фабрика, бољем животу и слично. Разлог томе постане јаснији када се узме у обзир да се истовремено свакодневно говорило и о великом терору коју је био константна појава током постојања СССР-а. Дакле, поред слике Совјетског Савеза који напредује и обећава неко благостање у будућности, стварала се и паралелна слика државе терора, у којој се свако супротно мишљење и непокорност кажњавају смрћу. Уз то, увек је било згодно напоменути да је званична политика Коминтерне према Југославији *de facto* рушилачка.

Чистке

Период Стаљиновог великог терора званично је отпочео убиством Кирова 1934. године.¹³⁶ Ипак, црте такве бескрупулозне политике могле су се уочити још након Лењинове смрти и борбе за превласт у Партији. Тада, врло вештим маневрима, Стаљин је у други план потиснуо Троцког, Каменева, Зиновјева, Бухарина и остале истакнуте револуционаре и своју политичку линију увек успевао да истури као доминантну. Истина, тада партијски функционери нису ликвидирани, али су тада за антидржавне делатности били оптуживани радници из иностранства.¹³⁷ Стаљин је увек себи стварао непријатеља, што му је омогућавало да у својим рукама константно одржава изванредна овлашћења.

Следећа фаза стварања непријатеља била је пред доношење Првог петогодишњег плана. Тада су за бројне завере и везе са Троцким оптуживани многи истакнути комунисти, слати су у Сибир, на Урал, или пак прекомандовани на неки други задатак

¹³⁵ У овоме су предњачили А. Јелачић и А. Ксјуњин.

¹³⁶ Политички мотивисаних убиства је било и пре овог догађаја, али од 1934. она постају интензивна. Колико су те ликвидације узеле маха, говори и чињеница да је било ко могао бити убијен уколико је само осумњичен за троцкизам

¹³⁷ Нпр. шахтински процес 1928.

који би их идаљбо од центра политичког збивања. Само што је тада ликвидирања било у много мањој мери, а неретко су оптужени и помиловани и враћени на претходне задатке.

Након ликвидације Кирова, на ред су дошло Камењев и Зиновјев. Године 1936. овај двојац је оптужен за спремање атентата на Стаљина. После неколико дана признали су своје везе са Троцким и наводне планове да уклоне Стаљина и Ворошилова, а Зиновјев је поред тога оптужио Радека и Бухарина за иста недела. Процес је био затворен за јавност, а оптужени су по правилу све признавали и никада нису тражили одбрану. Након процеса, оптужени су били осуђени на смрт. Ово је био шаблон по коме су у наредне две године ликвидирани Пјатаков, Радек, Тухачевски, Путна, Риков, Бухарин, Јагода и многи други функционери.

Прве назнаке о великом терору Југославија је поимала неодређено; свима је било јасно да се нешто дешава, али није било најјасније шта, а камоли узроци и последице. Често су преношене вести стране штампе, али за разлику од дотадашње праксе, на једној страници су штампане вести и француске, и британске, и немачке, и швајцарске и совјетске штампе; о једном догађају врло ретко су се подударале све информације. У том мору информација, увек су испливавале оне које су дешавања у Москви тумачила организовањем бројних антисовјетских завера и терор је схватан као Стаљинов одговор - „гвозденом руком спречава контрареволуцију”.¹³⁸

Прве значајније расправе о чисткама и природи стаљинизма у југословенском друштву почеле су да се одвијају 1936. године, када је из Сибира успео да избегне Анте Цилица.¹³⁹ Речи југословенског представника у Коминтерни одјекнуле су југословенском штампом:

„Русија...велика и загонетна, пуна смелости, страхота и лажи, величанствено страшна...Када није више могла да ме дрђи у оковима, она ми даје изгон... Ако им (*врху Партије*)

¹³⁸ *Политика*, 8.12.1934.

¹³⁹ Анте Цилица (1898-1992) био је хрватски новинар и писац, члан КПЈ и њен представник у Коминтерни. Године 1929. био је ухапшен због наводне сарадње са троцкистима. Уз помоћ италијанског посланства, успео је да 1936.године дође у Југославију. Први је донео у Европу поуздане вести о чисткама.

се не клањаш као божанствима, неће те држати на слободи. Имају и индустријске и агрикултурне гиганте, али нема оно што совјетска влада константо објављује – новог човечанства“.¹⁴⁰

Цилигино политичко опредељење, као и његова судбина у Совјетском Савезу давали су ореол објективности његовом сведочанству. Уз то, навео је имена и многих Југословена који су боравили по совјетским тамницама.¹⁴¹ Но, испрва, није лако било убедити јавност у истинитост ових тврдњи. Као антипод Цилиги, иступио је Веселин М. Вукићевић, београдски судија који је био присталица КПЈ. Он је први отпочео полемику са Цилигом која је трајала скоро две године и тако формирала представе о стаљинизму и поларизовала југословенско друштво.

Док је за Цилигу био нечувен Први московски процес у коме су осуђени Камењев и Зиновјев, јер нису постојали материјални докази за њихову кривицу и јер је суђење било јако површно и брзо, за Вукићевића је то био најсавршенији кривични поступак који је свет видео јер су „оптужени сами схватили да греше и тражили смртну казну.“¹⁴² Осуђене партијске функционере означавао је као „неизлечиве хазардере“ и истицао право државе да се брани.¹⁴³ Побиијајући Цилигине компарације о Стаљиновој и царској Русији, Вукићевић је негирао експанзионистичку политику СССР-а и истицао да он жели да буде чувар мира у свету. Као главни аргументни служили су му политика Народног фронта, нов Устав¹⁴⁴ и напуштање тезе о рушењу Југославије. Дакле, то је било време када је Совјетски Савез престао да буде главни југословенски спољнополитички непријатељ. Политика Совјета у Шпанском грађанском рату такође је доприносила стварању ружичасте слике јер је светско мњење било антифашистички настројено. Ипак, ово никако не значи да је југословенски врх престао да се плаши комунизма; врло детаљно је праћено ко из Југославије добровољно одлази у Шпанију, а нарочито се пазило на студентске кружоке који су били блиски левичарским идејама. СССР више није био главни непријатељ, али свакако још увек није ни постао пријатељ Југославији.

¹⁴⁰ А. Цилига, „На прагу старе Европе“, *Нова Европа*, бр.3, књ. XXVII, 26.3.1936.

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² В. Вукићевић, „После процеса у Москви“, *Нова Европа*, бр.10, књ. XXVII, 26.10. 1936.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ В. Вукићевић, „Нови Совјетски Устав“, *Нова Европа*, бр.3, књ. XXVIII, 26.2.1937.

Цилигини наводи су испрва били контрадикторни са светском штампом, али након што је Анре Жид, један од тадашњих најугледнијих интелектуалаца објавио књигу након посете Совјетском Савезу, Цилиги се почело све више веровати.¹⁴⁵ Тада је постало кристално јасно да се иза спољног сјаја и економских успеха крије једно безнадежно стање којим сви морају бири задовољни да не би завршили у логорима; критичка мисао готово да није постојала, а иза економског чуда крила се беспошtedна експлоатација становништва.

Није било ваљаног аргумента који би побио тврдње Цилиге. Чак је и Вукићевић ублажио свој став и након ликвидације Тухачевског признао да нема никаквих материјала за доказивање кривице.¹⁴⁶ Ипак није био спреман да потпуно призна пораз у дебати са Цилигом те је рекао да и „после Тухачевског, усталом, живот тече нормално“.¹⁴⁷

Осим Вукићевића, припадници КПЈ трудили су се свом расположивом снагом да побију Цилигине тврдње, али углавном *ad hominem* методом. Овај бивши комуниста оптуживан је за шпијунажу у корист фашистичке Италије и агресивног капитализма.¹⁴⁸ Такође, сви гласови о чисткама дисквалификовани су као антисовјетски акт подстакнут великим економским успехом прве државе социјализма и самим тим, страхом да комунизам не постане главни режим у целом свету. Но, КПЈ није више имала неки утицај у јавности, а и било је врло тешко објаснити шта се све дешава са бројним југословенским комунистима. Неубедљиво су звучале тезе да су они који су махом због својих ставова робијали у Југославији сада постали нечији шпијуни и рушитељи Совјетског Савеза. Поготово је било тешко објаснити казну од десет година тамновања без права на преписку.¹⁴⁹

Талас чистки утихнуо је 1938. године када су уклоњени и последњи представници *старе генерације* револуционара. Од тада се и у Југославији знатно слабије писало о

¹⁴⁵ Анре Жид (1869-1951) био је француски књижевник. Године 1936. објавио је књигу *Повратак из СССР-а* у којој је изне своју разочараност у Октобарску револуцију. Мада, иако није видео оно што је очекивао, књига је генерално одисала позитивним тоном. То није било довољно да не буде забрањена у Совјетском Савезу.

¹⁴⁶ В. Вукићевић, „У Совјетској Русији после Тухачевског“, *Нова Европа*, бр.9, књ. XXVIII 26.9.1937

¹⁴⁷ Исто.

¹⁴⁸ Цилига је ослобођен на темељу споразума Стаљин-Мусолини из 1935. године јер је формално био италијански држављанин. То је комунистичка штампа искористила да га прикаже као агента фашизма.

¹⁴⁹ I. Očak, *Gorkić: Život, rad, pogibija*, Zagreb 1988, str. 287.

овоме феномену, између осталог и јер су већ отпочели покушаји да се после двадесет година званично успоставе дипломатске везе. Колико је слика *совјетске реалности* била исполитизована најбоље говори следећи податак: Живојин Павловић¹⁵⁰ објавио је књигу *Биланс стаљинског термидора* у којој је детаљно описао систем судског процеса и наводио имена настрадалих. Дан након изласка из штампе, била је забрањена да не би угрозила дипломатску акцију југословенске владе.¹⁵¹ Чак није дошло ни до било какве полемике о њој осим штурих вести у комунистичкој штампи и устаљених *ad hominem* напада.

Успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом

Након Грађанског рата у Русији и победе бољшевичких снага постало је јасно да од рестаурације старог режима неће бити ништа. Није упитно било ни да ли је Русија совјета потребна међународној сцени; њихови делегати су позвани на конференцију у Ђенови, а велике силе су званично признале СССР већ 1924. године. И поред појединих покушаја, југословенска влада није успоставила присније контакте са овом државом.

Наредни талас међународног признавања Совјетског Савеза уследио је 1934. године, када су на конференцији Мале Антанте у Загребу, Чехословачка и Румунија одлучиле да отворе своја дипломатска представништва на територији Совјетске Русије.¹⁵² Иако је Мала Антанта била основана између осталог и као брана бољшевизму, чињеница да су њене две чланице званично признале СССР морала је и Југославију да упуту на исти потез, али је њен политички врх и даље одбијао да се покори законима политичке логике. Узалуд је јавност апеловала, говорила да су Руси ипак Руси, ма ког идеолошког опредељења били, власт је била неумољива. Спалајковић, доследни антикомуниста, није видео потребу за тим јер је СССР био у Лиги народа и тако имао

¹⁵⁰ Живојин Павловић (1898-1941) био је српски новинар, члан КПЈ. Од 1929.године радио је у Паризу, где је био и центар КПЈ, као секретар Милана Горкића. Када је 1937.године Горкић пао у Стаљинову немилост, Павловић је на иницијативу Јосипа Броза искључен из Партије и стога се одлучио на повратак у Југославију.

¹⁵¹ С. Гавриловић, *Живојин Павловић и биланс совјетског термидора*, Ужице 2001, стр.207.

¹⁵² В. Krizman, *nav. delo*, стр. 77.

контакте са осталим државама. Он је сасвим довољним сматрао то што је Југославија годину дана раније потписала *Конвенцију о дефиницији нападача*.¹⁵³

Управо, те тридесете године прошлог века представљају један изузетно турбулентан период у историји Европе. Немачка, национално понижена након Првог светског рата, са дубоким уверењем да јој је нанета неправда, брло брзо се опоравила и опет стала у ред водећих сила. Нескривено је исказивала и амбиције да ревидира поредак заснован у Версају. Ово јачање Немачке је најпре забринуло Велику Британију и Француску које су се тада присетиле старог савезника и отпочеле преговоре о војном савезу са СССР-ом. Међутим, и Совјетски Савез је желео да поврати територије које су некада биле у саставу царске Русије. Како француски и енглески преговарачи нису никако могли да пристају на то да у случају напада на једну од њих совјетске трупе притекну у помоћ прелазећи преко територија Пољске и Румуније, од савеза није било ништа и СССР се окренуо на другу страну да покуша да дође до испуњења својих циљева. У току преговора са Немачком, СССР је успео да у будућој подели Европе за себе обезбеди Финску, Летонију, Естонију и део Пољске, а Немачкој је остављен други део Пољске и Литванија.

У том вртлогу спољне политике, Југославија је настојала да за себе одржи најбољи могући положај. Међутим, како је Француска, највећи дотадашњи ослонац била у дубокој унутрашњој кризи, није превише била заинтересована за интересе Југославије. Уз то, јачање Италије и Немачке, а уз то по природи ствари и Аустрије, навеле су Југославију да и са овим земљама одржава добре односе, али и да се економски готово у потпуности ослони на њих. Аншлус Аустрије и окупација Судета освестили су југословенску дипломатију и показали да експанзија Немачке нема границе, као и то да Велика Британија и Француска немају снаге ни одлучности да јој се супротставе.

Овакве околности приморале су Југославију да се приближи Совјетском Савезу и тако проба да обезбеди војну сарадњу са овом земљом. Још од 1939. године приметно је било ублажавање југословенског става према Совјетима; више није било гласова о

¹⁵³ Ова конвенција била је у складу са политиком Мале Антанте, прецизније речено, у складу са жељом Француске.

чисткама, непостојању права на слободно мишљење, гушењу религије и сличних ствари које су били омнипрезентне у дотадашњем дискурсу о Совјетском Савезу.

Те године, у новембру месецу, СССР је напао Финску. У сукобу који је трајао пет месеци, Финска је пружила неочекивано жилав отпор, али ипак није успела да се одбрани. О том сукобу, Југославија је извештавала крајње неутрално, није истицала флоскуле које су увек коришћене: о црвеном империјализму, извозу комунизма, подривању других држава. Тиме, Југославија није желела да угрози потенцијално склапање трговинског уговора са Совјетским Савезом. Ти преговори су интензивније вођени током 1940. године, а конкретизовани су у јуну месецу.

Вести о преговорима за успостављање привредних односа врло су опрезно пласиране. О томе се није интензивно говорило, већ само информативно, уз додатак да не постоји никаква опасност да ће Балкан постати центар комунистичке делатности. Међутим, постојала је потреба да се дотадашња, углавном негативна слика Совјетског Савеза коју је власт неговала полагано измени. Првог јуна 1940. године, совјетски делегат Лаврентијев дошао је у Београд да размени ратификоване уговоре о трговинској сарадњи. То је искоришћено да Рудолф Бићанић, члан југословенске трговинске мисије, изнесе своје импресије са путовања у Совјетски Савез.

За Рудолфа Бићанића, СССР је био земља реда и дисциплине у којој се анархија одмах уклања - „због појединаца не могу трпети лични интереси”.¹⁵⁴ Посебно је похвалио манире совјетског човека који „мирно стоји у реду и не лакта се”¹⁵⁵. Дугачки редови више нису тумачени као одраз несташнице намирница и сиромаштва, већ као изузетном платежном способношћу совјетског човека, који је уз све то и даље јако скроман и „ужива у раду, а не у испијању кафа, као код нас” (*У Југославији – Б.П.*).¹⁵⁶ Такође је нагласио колико су јефтини храна и лекови, а грађевине луксузне. Посао је, према Бићанићевим речима, било могуће наћи у сваком трену. То је био први пут да представник југословенске власти изнесе овако позитивну слику и упуту похвалу совјетском режиму. На помолу је била нова ера југословенско-совјетских односа.

¹⁵⁴ *Политика*, 2.6.1940.

¹⁵⁵ *Исто*.

¹⁵⁶ *Исто*.

И обнављање самих дипломатских односа пропраћено је исто као и економски преговори – у чисто информативном тону. Штампa је само објавила да је Виктор Платников постао опуномоћеник совјетског представништва у Београд, а Милорад Ђорђевић опуномоћеник југословенског представништва у Москви.

У тренутку обнављања односа, рат је већ увелико буктао у Европи. Иако је Стаљин прешао границе Пољске у септембру 1939.а наредне године напао балтичке земље и Румунију, није оптужен за империјализам и угњетавање малих народа. Напротив, његови потези су представљани као нешто сасвим природно јер је Бесарабија била руска, а и да је боље да „Балтик буде руско море него немачко језеро“.¹⁵⁷ Такође, истицино је да Запад води политику хушкања против Русије.¹⁵⁸ Трансфери о Русији који су долазили са Запада и много утицали на формирање југословенске представе о СССР-у више нису били утицајни; сада је Запад постао империјалистички центар који жели да покори Исток.

Колики је заокрет у политици према Совјетском Савезу направљен сликовито говори и случај Аугуста Цесареца. Он је био југословенски представник у Коминтерни и 1939. године је почео да објављује своје путописе из Русије у загребачкој штампи. Свој прави идентитет је сакрио и писао је као Вук Корнели, амерички новинар који је „без икаквих предрасуда отишао да се увери у истину о Совјетском Савезу“.¹⁵⁹ До тада, такви трикови нису били довољни да се заобиђе цензура, али је тренутак у ком је то Цесарец покушао био јако повољан – политика попуштања је допустила да се објаве искази који говоре о идеалном животу под совјетским режимом, о изградњи и уређености метроа, о културној надмоћи наспрам Запада и о новом човеку који је створен: вредан, напредан, неумољив и који брине о колективу. Само годину дана касније, Цесарец је објавио књигу *код совјетских малих народа* у којој је желео да орикаже одличан положај неруских народа. Само, овога пута, књижевник са дугогодишњим стажом комунисте више није морао да користи псеудоним. Након успостављања дипломатских веза видљива је била и

¹⁵⁷ Ж. Балугџић, „Русија се враћа у Европу“, *Српски књижевни гласник*, LVIII, 1939, стр.240.

¹⁵⁸ Ж. Балугџић, „Совјетска Русија и националне тежње у Европи“, *Српски књижевни гласник*, књ. LX,1940, стр.223.

¹⁵⁹ A. Cesarec, *Sabrana dela*, Zagreb 1990, str. 7.

промена и перцепцији Стаљина. Од крвавог диктатора, преко неотесаног Ђурђијанца, он је постао „поштен човек, ког се нико не боји и у кога сви имају поверење“.¹⁶⁰

Опет је било рехабилитовано словенство. О томе најбоље сведочи један од бројних сличних текстова који су писани на ову тему:

„...Па видежи шта се данас догађа с малим народима и видећи да – сви ми мали – нисмо у стању да се прикупимо и удружимо, да бисмо заједнички одолевали великима...ми...тражимо оне који ће нас заштитити и узети под своје окриље. И шта је природније него да у тој жељи и у том тражењу упиремо поглед у правцу највеће словенске земље, коју смо одувек – и када смо то отворено признавали и када смо то од себе можда крили- сматрали својом великом рођаком, својом `маћушком`. Данас се она...враћа својој историјској мисији ма колико се и сама од ње бранила и ње одрицала... Било је момената када смо у очајању мислили да је Словенска Русија за вазда ишчезла па смо је престали прижељкивати... У сваком случају, у данашњој Совјетској Унији дошле су опет до свог права, и до свог права значења, појмови и речи: Словен и Рус (подвукао Б.П.)“.¹⁶¹

Дакле, у југословенском друштву, пред сам почетак Другог светског рата, Совјетски Савез је виђен на исти начин као и минута царска Русија у српском друштву. Слика заштитнице балканских народа опет је постала доминантна, а словенство идеал ком је потребно тежити. Политички тренутак и опасност у коме се наша Југославија одредило је формирање *совјетске реалности*.

¹⁶⁰ М. Кус-Николајев, „Стаљин“, *Нова Европа*, бр. 10/11, 26.10.1940.

¹⁶¹ М. Ćurčin, „Sovjetska Rusija u Novoj Evropi“, *Nova Evropa*, 1941.

Погледи на културно-друштвене прилике у СССР-у

Након Октобарске револуције, руска уметност добила је снажан замах. Уистину, полет руске уметности почео је још пре Првог светског рата, када су се појавили бројни авангардни правци, пратећи западноевропске трендове. Авангарда је желела да поруши постојећу уметност градећи нову, лишену било каквих критеријума лепоте и стега. Једино мерило требало је да буде сам уметник са својом дровитошћу и искуством. Циљ представника овакве уметности био је да открију суштину човекове околине, као и да садржај човекове психе прикажу у ликовној форми. Машту су проналазили у новим открићима на пољима физике и психологије, као и у самом Првом светском рату, који је за многе авангардисте био огромна инспирација. У његовим ужасима су желели да виде границе човекове издржљивости, али и звучне и декоративне ефекте.¹⁶²

Авангардисти су Руску револуцију видели као рушилачку форму која ће најзад открити човечанство. И себе су сматрали револуционарима на пољу уметности те су као нешто сасвим природно видели то да они креирају културну политику у новоуспостављеном режиму.¹⁶³ Испрва, бољшевички режим се у потпуности ослонио на ову уметничку струју и Анатолиј Луначарски им је поверио Одељење лепих уметности при Народном комесеријату за просвету. Њихове акције су биле изузетно живе и већ 1918. успели су да отворе више од тридесет музеја. Осим тога, авангардисти су одрадили и велики задатак на плану револуционарне агитације; најпознатији песници и сликари креирали су бројне плакате, писали песме, поеме, режирали представе...

Међутим, како је авангарда била врло разноврсан покрет подељен на неколико струја (футуризам, кубизам, прогресивизам, супрематизам...), бројна трвења међу представницима тих струја и јалове расправе чији је концепт уметности једино исправан довеле су до краја авангарде. Уз то, став да рушење капитализма треба да значи и рушење естетике и да се све може исказати једноставним геометријским облицима, није више одговарао пропагандним потребама бољшевика. Њима су били неопходни уметници који ће на једноставан, лако разумљив начин, прићи обичном свету.

¹⁶² А. Митровић, *Ангажовано и лепо*, Београд 2011, стр. 89.

¹⁶³ Исто.

У првом постреволуционарном периоду циљ уметности био је да створи нову, пролетерску културу.¹⁶⁴ Идеолог покрета који се за ово залагао био је Александар Богданов и он је желео да створи класну, пролетерску уметност, али са структуром независном од власти совјета. Ово последње није могло одговарати партијској врхушки и стога је објављен рат пролеткулту. Партија је отворено истицала да мора помоћи пролетерске уметнике да постигну своју хегемонију.¹⁶⁵ То се најпре уочило на пољу књижевности где је основано *Руско удружење пролетерских писаца* (РАПП - *Российская ассоциация пролетарских писателей*), увек верно партијској линији и спремно за обрачун са свим књижевним кружоцима.

Следеће дисциплиновање уметника и промена правца у уметности дошла је са епохом стаљинизма и тзв. соцреализмом. Циљ овакве уметности био је да велича вође КПСС-а и да се прилагоди нивоу најнеобразованијих слојева становништва. Дакле, соцреализам је апсолутно свима морао бити разумљив, а уз то и да јасно изражава класне и партијске интересе. То је значило отворен повратак традиционалном виду уметности, с тим што је сада сваки вид метафоричности био грех.¹⁶⁶ Најчешће теме соцреалиста биле су живот радника и сељака у време индустријализације и колективизације. Сва дела пролазила су кроз оштар цензорски апарат и са ером соцреализма, сваки сан о слободној уметности који је красио културне раднике након Октобарске револуције, био је угушен. .

Југословенско друштво је врло пажљиво пратило развој уметности у Совјетском Савезу, посебно у области књижевности. Ни совјетска уметност није била приказана једнострано, већ су у сваком тренутку постојала барем два опречна становишта. Једно су, по правили, заузимали представници руске емиграције, а друго левичарски оријентисани уметници. И ове групе су у совјетској књижевности примећивале оно што је одговарало њиховим политичким ставовима и те одлике хвалили, а супротне критиковали. Међутим, за разлику од политичких расправа о Совјетском Савезу, уметници су ипак покушавали колико-толико објективно да представе културни живот у овој земљи. Томе су доприносили неретко добри контакти руских уметника унутар и ван СССР-а.

¹⁶⁴ Пролеткулт је настао најпре у књижевности и испрва је укључивао и авангардне уметнике. Само се средства разликују

¹⁶⁵ А. Митровић, *Ангажовано и лепо*, Београд 2011, стр. 107.

¹⁶⁶ А. Митровић, *Ангажовано и лепо*, стр.112.

Југословенска јавност је са авангардним покретом била упозната преко неколико часописа који су пропагирали овакав вид уметности. Најутицајнији свакако су били *Зенит* и *Дада/Јок*¹⁶⁷. Иако се ови часописи нису могли похвалити великим тиражом, у уметничком свету су били врло читани и представљали су драгоцен извор информација о руској авангарди. Ипак, сама авангарда није наилазила на симпатије код доброг дела југословенских уметника па тако није оставила ни велики утицај на шире слојеве становништва. Значај авангарде лежи у томе што су, посредством ње, одржаване чврсте везе совјетских и југословенских уметника у време када дипломатских односа није било.

Група уметника окупљена око часописа *Зенит* градила је изразито позитивну слику Совјетске Русије и њене књижевности. За њих, руска књижевност је коначно кидала ланце национализма и постајала светска; помагала је „човеку да открије човека“.¹⁶⁸ С нескривеним одушевљењем, уредници *Зенита* међу првима у свету објављивали су песме Мајаковског и питали се да ли је то она „дегенерисана“ Русија о којој Европа прича.¹⁶⁹ Руска књижевност је за зенитисте била доказ да ће Русија „једина после револуције испунити овај век“.¹⁷⁰

Совјетска поезија је хваљена јер је успела да се ослободи дуго прописиваних норми и да уведе слободан стих. Та одупирање конвенционалним формама било је најбитније за авангарду којој је циљ био рушење свега старог. Управо из тог разлога слављена је Октобарска револуција и виђена као огроман потенцијал за развој уметности. Уз то, доношени су и подаци о хиперпродукцији књижевних дела како би се створио утисак да је бољшевичка Русија рај за књижевност, земља која брине о културној изградњи свог становништва, али и о ликвидацији неписмености.

Руска књижевност привлачила је пажњу и због тога што су на сцени били они који су увек призивали револуцију; било је занимљиво видети како ће се они понашати када је револуција постала реалност. Хваљено је и то што је велики број младих писаца добијао

¹⁶⁷ У овим часописима врло често су преношени текстови А. Луначарског, као и песме руских авангардиста. Илустрација часопица је увек била инспирисана делима К. Маљевича.

¹⁶⁸ Љ. Мицић, „За будућу Русију“, *Зенит*, бр. 7, 1921.

¹⁶⁹ „Вещ и његов програм“, *Зенит*, бр. 14, 1922.

¹⁷⁰ Исто.

прилику да се искаже и да своја дела представим широкој публици. За ову групу, која је одушевљено пратила трендове у совјетској књижевности, није био проблем што су ти млади писци заправо служили само у агитационе сврхе. Такође, нису видели ни проблем у све већем упливу државе на развој уметности и оштрим законима о цензури.

Неки несумњиви противници револуције имали су о совјетској књижевности исти став као и њихови идеолошки неистомишљеници. Сматрали су да је хаос у ком се нашла Русија њена вечита снага и да ће спој старе и нове књижевности „изродити нешто што свет још није видео“.¹⁷¹ Нада у неку креативнију, иновативнију књижевност је постојала и са великим интересовањем се све то пратило.

На другој страни југословенског друштва стајали су оштри противници револуције који нису успели да свој политички став изолују и дају објективан суд о совјетској књижевности, или који су били оштри противници авангарде као нечег назадног. То су углавном били припадници беле емиграције. За њих је руска књижевност постала тужна, досадна, запустела и некреативна и пре револуционарних догађаја јер је „скренула са правог пута – пута реализма“.¹⁷² Ни појава нових, младих писаца за ову групу није представљала нешто позитивно; на младе су гледали као на део друштва који не врши морални пробир и стога не може испунити основни циљ књижевности – васпитачки утицај на народне масе.

Следеће што је замерано руским књижевницима јесте то што су се увек противили терору царског режима, а онда су одједном кренули за совјетима и остали неми на њихове злочине¹⁷³. Говорено је да се интелигенција уплашила свог дела и да је духовно умрла те зато може да опстане у „царству чудовишта“.¹⁷⁴ Такође, побијани су подаци о великом броју штампаних књига. Наводили су да је добар део продукције заправо само прештампана стара књижевност, а да је један део изразито агитационог карактера, без икакве уметничке вредности. Да би указали на сиромаштво које влада у Русији, стално су истицали да је квалитет папира за штампање изразито лош.

¹⁷¹ И. Секулић, „Д. С. Мерешковски“, *Нова Европа*, бр. 11, 1921.

¹⁷² П. Митропан, „Белешке о најновијој руској књижевности“, *Мисао*, књ. IV, 16.10.1924.

¹⁷³ Исто.

¹⁷⁴ Д. Илић, „Последња еволуција Максима Горког“, *Мисао*, 16.12.1920; П. Митропан, „Хамлет болшевизма“, *Мисао*, књ. 5, 1.1.1921.

Ова група југословенске јавности прва је указивала и на терор над уметницима и настојање власти да контролишу и цензуришу свако дело. Одлично су приметили и да због тога на површину испливавају они готово полуписмени, који су могли да постану књижевници само захваљујући свом политичком опредељењу.¹⁷⁵ Једино што су хвалили било је песништво Александра Блока, али тек након његове смрти. Уз то, не игра малу улогу и његова сукобљеност са большевизмом јер није примећивао и економску неопходност револуције.

Године 1926. *Зенит* је укинут због марксистичке пропаганде. Од тада, југословенско друштво више није имало простор где би се исказала радикална левица. То је утицало и на гласове који су долазили с десне стране политичког спектра да постану објективнији и да тако расправе о руској књижевности изгубе навијачки карактер. Овоме је допринео и слом руске авангарде и њено утапање у нове друштвене околности. Приметно је и да су југословенски књижевни часописи почели све више да објављују одломке савремених совјетских дела те су читаоци и сами могли да донесу свој суд.¹⁷⁶

Прелаз на соцреализам југословенска јавност је пропратила у одобравајућем тону. То треба захвалити чињеници да авангардна уметност у Југославији и није баш наишла на плодно тле. Соцреализам је доживљаван као период који даје врло разноврсну књижевност и као период када је сузбијено „штетно дејство авангарде“.¹⁷⁷ Заправо, најбитније што је уочено у совјетској књижевности јесте повратак на традиционалне форме писања. Иако су неки писци потпали под оштру критику југословенских уметника јер због ситних интереса готово усхићено пишу о совјетској власти, на целокупну књижевност СССР-а се гледало позитивно јер остала национална, руска, и „тежи ка вечитом и духовном, упркос Интернационали“.¹⁷⁸

Наравно, примећивао се и утицај режима, говорило се о тежњи да уметност буде диригована с врха, али се исто тако лепо примећивало и да се бројни уметници не слажу са тим и да проналазе „забачене кутове тајни живота и душе, као стари руски романи“.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Е. Захаров, „Руска књижевност у 1920-ој години“, *Мусао*, 1.3.1921, књ.4, стр.382.

¹⁷⁶ Наравно, објављивање ових одломака је било под будним оком цензорске комисије.

¹⁷⁷ И. Солертински, „Уметност у СССР“, *Нова Европа*, бр.6, књ.ХХ, 11.3.1929.

¹⁷⁸ Е. Јелачић, „Најновија руска књижевност у Русији“, *Нова Европа*, бр.9, књ. ХVI, 11.11.1927.

¹⁷⁹ П. Митропан, „Наследник Достојевског“, *Нова Европа*, бр.3, књ.ХIХ, 11.3. 1929.

Иако су готово редовно протагонисти књижевних дела били изричито разврстани по социјалним групама (сиромаси, сељаци, радници, кулаци), југословенски уметници су врло лепо запажали да пролетеризација књижевности није уништила дубоку моралну поруку и доброћудну сатиру која је красила руску књижевност.

Као примере изузетне совјетске књижевности, југословенска културна јавност је готово редовно истицала Јевгенија Замјатина и Михаила Зошченка, писце који нису били миљеници власти. Замјатина је под удар режима дошао 1927. године, када се у СССР-у први пут појавио његов дистопијски роман *Ми*.¹⁸⁰ Ово дело је критиковало тоталитаризам што је власт препознала као велику претњу по свој ауторитет и одмах забранила сва Замјатинова дела. Захваљујући интервенцији Максима Горког, Замјатин је 1931. успео да напусти своју земљу и да се настани у Паризу. Зошченко је нешто касније доживео критику режима, а забрану за рад је добио 1946. године.¹⁸¹ Он је писао хумористичне новеле у којима је приказивао нов тип јунака – необразованог совјетског грађанина, потпуно дезоријентисаног, који на потпуно погрешан начин користи политичке термине, а ипак жели да се бави политиком.

Фавирозовање ових писаца у југословенском јавном простору јасно је требало да укаже на став према совјетској власти. Њихова дела су била прави доказ да је право на бунт, које је одувек неговала руска књижевност, заправо угушено. Истицана је и литерарна тачност и искреност поменутих писаца као доказ да „руска душа и даље живи“.¹⁸² Позитивну страну Петољетке југословенски књижевници су видели у томе што ће дати нове подстицаје и нове теме за писање. Ипак, били су истовремено и разочарани огромном продукцијом романа који су се бавили економском изградњом; када је тај тренд нешто ослабио, то је пропраћено с одушевљењем.¹⁸³

У Југолавији се и стално постављало питање, да ли је соцреализам способан да створи типски роман. Као аргумент да то није могуће, послужили су примери Александра Фадејева и Михаила Шолохова. Када је овај други објавио роман *Узорана ледина* који је

¹⁸⁰ Овај роман Замјатин је написао 1920, али је на руски преведен тек шест година после.

¹⁸¹ Године 1934. први пут му је забрањено да објављује дела након издавања *Плаве књиге*, јер је прелазило границу „позитивне сатире“. Нешто касније, забрана је повучена.

¹⁸² П. Љиљски, „Зошченков свет“, *Мисао*, бр. 5-6, књ.29, март 1929.

¹⁸³ М. Слоним, „Хроника совјетске књижевности“, *Српски књижевни гласник*, књ.2, 1935, стр. 524.

своју тематику базирао на петогодишњим плановима совјетске власти, југословенски критичари су ово дело хвалили на сва уста и истицали велику унутрашњу слободу и непристрасност романа. То је за њих била потврда да се одлике старе руске књижевности не могу угушити ни под једним режимом.

Заправо, совјетска књижевност је била врло позитивно дочекана у Југославији из разлога јер је садржала донекле и антисовјетску црту. Остаје упадљиво да су писци у потпуности одани власти готово занемаривани, а њихова дела чисто набрајана, без икакве дубље анализе. Но, та дела нису подвргнута ни оштрој критици. За југословенску културну јавност је било најбитније да совјетска књижевност не прекине у потпуности са старом, руском традицијом, да се у текстовима осети патриотски тон, или пак утицаји Достојевског, Чехова, Толстоја и осталих руских литерарних величина. У томе лежи главни разлог зашто је соцреализам генерално врло позитивно оцењен и зашто његове негативне стране нису наишле на оштру осуду као што је то случај био са авангардном књижевношћу.

Сликаство и архитектура

Одмах након Револуције, у делу југословенске јавности постојало је огромно интересовање и за нове форме сликарства, архитектуре и дизајна и та група је била окупљена око часописа *Зенит*. Једино су се ту могли прочитати текстови о новом виду сликарства и архитектуре и што је посебно занимљиво, осим уобичајених критика генерално авангардне уметности, сликарство није изазвало апсолутно никакву расправу и поларизовање јавности.

Ни авангардни уметници нису били у стању да потпуно објективно сагледају развој руског сликарства. Одушевљеност Казимиром Маљевићем засенила је све остало што се дешавало на овој сцени. Овај уметник је био готово вид божанства за све присталице авангарде, „први апстрактни и духовну уметник“¹⁸⁴ који доказује да ново не мора имати никакву везу са традицијом и природом. Он је представљан као „апостол мистичне

¹⁸⁴ „Маљевић“, *Зенит*, бр.5, 1921.

човекове душе“ и „велики музичар боја“.¹⁸⁵ До које мере је досезало одушевљење Маљевичем говори и чињеница да је један уметник попут Кандинског назван „чистом крхотином“ у поређењу са својим популарнијим колегом.¹⁸⁶

Оно што је за сликарство био Маљевич, то је у архитектури био Татљин. Он је називан електрификацијом Русије, правим рушиоцем старог. Многи текстови о њему пропрћени су покликом: „Доље цела естетика и лицкање уметности до данас“.¹⁸⁷ Његова идеја за споменик Трећој интернационали дочекана је са огромном еуфоријом, не само због новог начина конструкције, већ због чињенице да нешто потпуно нетипично и прогресивно настаје баш у првој земљи социјализма, а не на Западу. Међутим, критика¹⁸⁸ коју је доживео Татљин у својој домовини због овог пројекта није споменута.

Забраном *Зенита*, Југославија више није имала никакав извор информација у руском сликарству. Пажњу осталих уметничких часописа углавном су заокупљали књижевност и позориште, у мањој мери филм. Сликарство и архитектура, након гашења авангардних листова, готово да нису допирали у видокруг југословенске уметничке сцене, изузев неких штурих чланака који су само побројали имена најистакнутијих сликара. Никакве анализе садржаја и технике дела нису постојале. Поред тога, антиевропски дискурс и жеља за рушењем европске цивилизације, гашењем *Зенита* су утихнули, и западни културни утицаји су опет почели да доминирају југословенском сценом.¹⁸⁹

Позориште

Постреволуционарно позориште у Русији формирало се на основу неколико праваца: традиционални, левичарски, аматерски и студио групе. Оно је заузело највећи значај у пропагандном апарату Партије јер није захтевало посебно велике финансијске издатке; врло једноставно је било створити позоришну сцену и под ведрим небом, и у

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ „Руска нова уметност“, *Зенит*, бр.17-18, 1922.

¹⁸⁷ D. Aleksić, „Tatlin“, *Zenit*, br.8, 1921

¹⁸⁸ Татљин је критикован јер припрема скупе и грандиозне пројекте у тренутку епидемије глади.

¹⁸⁹ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012, стр. 65.

граду и у селу. Оснивани су и позоришни судови чија је сврха била да усаде нов морал у совјетског човека. Велика пажња била је посвећена делима романтизма јер су се њихови главни мотиви могли поистоветити са главним револуционарним начелима.

Најинтересантније у свету совјетског позоришта било је левичарско на чијем челу је био Всеволод Мајерхољд. Он је 1918. године на сцени извео прву совјетску представу *Мистерија Буфа*, по режији Мајаковског. У духу револуције, нов позоришни херој постао је радник. Две године касније, Мајерхолд је основао Позориште РСФСР и стварао револуционарна дела уз одбацивање традиционалних форми. Занимљиво јесте да су постојала и традиционална позоришта, с тим што су своје комаде морала да прилагоде комунистичкој теорији. Без обзира на правац позоришта, свима је било заједничка нова сцена. Стари декор се брисао, сцена је добијала врло једноставан изглед, за шта су били заслужни авангардни уметници, а брисана је и граница између глумаца и публике. Осим тога, сва позоришта су била врло посећена и то је оно што је будило пажњу европске јавности.¹⁹⁰

Југословенско позориште је доживело прави процват захваљујући руским избеглицама. Међу истакнутијим позоришним радницима били су Јуриј Ракитин (Мајерхољдов асистент), Леонид Браиловски, Владимир Жедрински, Владимир Загородњук... Они су јасно истицали своје антикомунистичко опредељење, али их то није спречавало да се интересују за развој новог руског позоришта и да виде све његове предности и мане. За њих је уметност била изнад политике. Под њиховим утицајем покренуто је и неколико часописа који су се занимали светским позоришним трендовима те су они били изврстан извор информација за све које је занимала ова врста уметности.¹⁹¹

Прва промене у совјетском позоришту, у виду уклањања старе декорације, у Југославији су пропраћене са великим интересовањем јер су потенцијално могле донети напредак уметности. Било је занимљиво пропратити како се одвија један прави мали експеримент. Такође је врло позитивно оцењено и активно учешће публике и васпитна улога представа; овај вид уметности се врло интензивно користио у антиалкохолној

¹⁹⁰ А. Митровић, *Ангажовано и лепо*, Београд 2011, стр. 134.

¹⁹¹ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану*, стр. 312.

кампањи.¹⁹² Они глумци који су морали верно да прикажу живот једног алкохоличара били су редовно извиждани од публике и постајали непопуларни да је било момената када није једноставно било пронаћи глумце за ову непопуларну улогу. Дакле, највећа заслуга новог позоришта, за југословенску културну јавност, било је то јер се оно прво „ослободило укоченог реализма, од диктаторске премоћи копирања природе, створивши стваралачку игру.“¹⁹³ Чак и они који нису симпатисали нове форме, а поготово Мејерхоља, јер „то што он ради, то је нешто више него позориште и ...прелази у агитацију и пропаганду“¹⁹⁴, били су на неки начин поносни јер се позоришне новине дешавају баш у Русији, док је „позориште на Западу дошло у ћорсокак.“¹⁹⁵

Импresiје о совјетском позоришту доносили су и културни радници који су у СССР путовали баш са циљем да се увере у домете нове уметности. Поред раније поменутих путника у Русију, своје утиске са југословенском јавношћу поделио је и Бранко Гавела, директор Хрватског народног позоришта. Он је стекао позитивну слику уопштено о совјетској уметности, а за позориште није имао ниједну негативну реч. За њега је оно било пут ка стварању новог човека, сасвим непознат свет. Посебно је био одушевљен посећеношћу представа и пролетерским саставом публике.¹⁹⁶

Ни интервенција соцреализма у позоришту није пратена нарочито негативним коментарима. Међу делом уметничке јавности био је присутан жал због „класног форсирања“ што је довело до вулгаризовања неких комада, као и форсирања колхозских позоришта, али она главна, позитивна слика је и даље доминирала: совјетско позориште је било модерно, напредно, креативно, стварало новог човека и имало васпитну улогу.

Религија

Фебруарска револуција у круговима руске цркве дочекана је са извесним задовољством јер је Привремена влада обећала да се власт више неће мешати у избор

¹⁹² Т. Starks, *The Body: Propaganda, Hygiene and the Revolutionary State*, London 2008, str. 217.

¹⁹³ „Нови театар у Русији“, *Comoedia*, 13.10.1924.

¹⁹⁴ Н. Мељникова-Папоушек, „Из историје руског модерног позоришта“, *Руски архив*, бр.1, књ. I, 1928.

¹⁹⁵ Исто.

¹⁹⁶ „Господин Гавела о новом руском позоришту“, *Политика*, 21.11.1928.

патријарха.¹⁹⁷ И баш таман када је Русија коначно добила патријарха без уплива власти (5.11.1917. изабран је Тихон), бољшевички преврат је пореметио планове свештенства. У јануару 1918. године, донесен је Декрет о одвајању цркве од државе на што је патријарх Тихон одреаговао анатемисањем свих бољшевичких вођа.¹⁹⁸ Иако је Лењин званично захтевао да се не вређају верска осећања становништва, у пракси је отпочела оштра кампања против религије, тзв.њено *разобличавање*.

Врло брзо, због свог отпора према бољшевицима, био је ухапшен патријарх Тихон. Због те ситуације, група свештеника на челу са Александром Веденским тражила је од Тихона да им преда патријаршијску канцеларију како црква не би остала без икакве управе. Он је власт предао Агафангелу, митрополиту Јарославља, а док он не стигне у Петроград, власт је требало да врши А. Веденски. Међутим, Веденски се оглушио о патријархова упутства, извршио преврат и прогласио „Вишу црквену управу“, такозвану *Живу цркву*. Ову је подржала совјетска власт.

Овај раскол у руској цркви није остао без утицаја и на Руску заграничну цркву. Центар ове црквене организације био је најпре у Цариграду, а од 1921. године, на позив српског патријарха Димитрија, у Сремским Карловцима. Први Сабор РПЦ у Заграничју одржао се 21.11-3-12.1921. године. На њему су до изражаја дошла неслагања око политичких питања; епископ Евлогије сматрао је недопустивим да Сабор расправља о политици, док су руски епископи из словенских земаља сматрали да се Сабор мора одредити према политичким дешавањима у Русији јер се тамо догађа страшан прогон цркве и свештенства.¹⁹⁹ Друга струја је ипак надвладала и Сабор је великим силама упутио захтев да помогну оружану борбу против бољшевика. То је био велики уплив у политику што је довело до осуде патријарха Тихона и до бројних подела унутар цркве.

Шест година након овог Сабора, дошло је до потпуног раскида цркве у Сремским Карловцима и цркве у Москви јер је митрополит Сергије, Тихонов заменик,²⁰⁰ захтевао да се Синод у Сремским Карловцима обавезе на пуну лојалност совјетским властима. Даљи раскол у цркви догодио се 1930. када је митрополит Евлогије одлучио да не призна Синод

¹⁹⁷ Још од времена цара Петра Великог, избор патријарха био је коначна одлука владара.

¹⁹⁸ М.Гелер, А. Некрич, *нав.дело*, стр. 176.

¹⁹⁹ М. Јовановић, *Руска емиграција...*, стр. 298.

²⁰⁰ Тихон је опет ухапшен 1925.

Руске православне заграничне цркве и да се стави под јурисдикцију Васељенског патријарха. Њега су подржале западноевропске парохије, а балканске су признале власт Синода РПЗЦ са митрополитом Антонијем на челу.

У Југославији, слика односа совјетских власти према религији била је изразито негативна, што и не може да чуди ако се у обзир узме реална бољшевичка политика према верским организацијама, као и то да је Српска православна црква била један од највећих заштитника белих Руса.²⁰¹ Но, и поред те опште негативне слике, могу се издиференцирати две струје које су биле доминантне и формирале представе о верском животу у Совјетском Савезу: они који су за такво стање кривили папу и бољшевизам и нису видели никакву шансу за промену система и оптимистичнији, који су у сваком прогону вере видели слабост комунизма и његов скори пад.

У току Грађанског рата, међу избеглим Русима буктила је нада да ће повратак у Русији и пад комунизма бити сасвим реални. Међутим, како се рат није завршио према њиховим очекивањима, део емиграције, посебно свештенство, своје наде је полагао у интервенцију Француске и Велике Британије. Након апела Сабора у Сремским Карловцима крајем 1921. године који није наишао на позитивно решење, свештенство је било веома разочарано, готово депримирано и револуционарне догађаје у Русији тумачило као део политике Ватикана.

Револуција је за црквене кругове представљала највећу трагедију за културу једне земље у историји. То је била економска и морална пустош која води искорењивању руског народа. Након што је постало јасно да руске савезнице из Првог светског рата неће употребити своју војску против бољшевика, папа је постао део негативне револуционарне слике. Аутори оваквих чланака редовно су се питали зашто је револуција подигнута баш у једној православној земљи (занемариване су револуције у Мађарској или Немачкој). Уз то, Ватикан је наводно водио преговоре са совјетским властима о заштити римокатоличких верника²⁰² и то је протумачено као жеља да православна Русија постане католичка. Другачије нису могли, или прецизније речено, нису желели да разумеју ове преговоре, већ

²⁰¹ М. Јовановић, *Руска емиграција...*, стр. 221.

²⁰² Заправо, ти контакти су били преговори о помоћи гладнима. Дипломатски односи нису успостављени и вођење таквих преговора је више пута демантовано

су се питали како „следбеници Христа...траже ради својих циљева нагодбу са бољшевичком насилничком и крволочном владом која хоће да угуши сваку религијску идеју....и уведе сатански поредак.“²⁰³ И митрополит Сергије је трпео осуде југословенских верских кругова због свог држања према совјетској власти. Он је представљан као користољубива личност који је „скренуо с Христовог пута“,²⁰⁴ а при томе још уводи разновразне новотарије у свете обреде, што је канонски било незамисливо. Окривљен је и за то што свештеници махом крадом врше све верске обреде. Од њега се очекивао већи отпор.

Осим уобичајених представа о совјетској власти која пљачка црквена добра, врши терор над свештенством и забрањује прославе верских празника (што није било нетачно), врло популарне су биле слике и о одсуству морала и општем безнађу које је стварао „живот без Бога“.²⁰⁵ Совјетска верска политика је, према схватањима свештенства Југославије, била крива и за повећану стопу самоубиства.²⁰⁶

Друга струја, која је доносила оптимистичније слике верског живота у Русији, била је доминантнија. Ова група теолога и њихових истомишљеника није ниједном речју порицала агресивни атеизам совјетских власти, пљачку и рушење верских здања, али је више пажње поклањала тихом отпору које је давало становништво и увек је истицала снагу вере, и сходно томе, самоуверено износила тврдње да ће руски народ победити комунистички режим.

Овај део верске јавности правио је паралеле између хришћанства и комунизма и запазио да је циљ сличан, али је за њих проблем био тај што се комунизам одриче духовног дела бића.²⁰⁷ На антирелигијску пропаганду гледали су као на једну невешту акцију којом руководе недовољно теоретски потковани кадрови; у томе су видели шансу религије – „ако делатности против ње спроводе они који о њој не знају ништа и не могу јој ништа“.²⁰⁸ Уз то, чврсто су веровали да ће атеизам доживети фијаско чим мало попусти притисак власти који, разуме се, није могао трајати вечно. Да би се улила нада верницима

²⁰³ М. Парента, „Папа и бољшевизам“, *Гласник СПЦ*, бр. 11, 14.6.1922.

²⁰⁴ „Православни у Совјетској Русији“, *Гласник СПЦ*, 1935.

²⁰⁵ „Душевна криза омладине“, *Гласник СПЦ*, 1933.

²⁰⁶ Исто.

²⁰⁷ „Слобода у Марксу и слобода у Христу“, *Гласник СПЦ*, 1933.

²⁰⁸ „Резултати пропаганде безбожника у прошлој години“, *Гласник СПЦ*, 1937.

у побољшање стања у Русији, навођене су и потпуно непоуздане информације да је религија умногоме ојачала и да свештеници по логорима много лакше шире Христову мисао. Додатно, верска штампа је објављивала путописе верника са Запада, који су желели да велике хришћанске празнике проведу у Русији. Они су редовно говорили о великој посећености литургија и недовољном простору храма да прими све вернике - „многи нису могли ући, а деца су чак седела по поду“.²⁰⁹ Овакве вести потврду су добијале и у сведочанствима путника атеистичког убеђења. У Југославију, још је Крлежа доносио вести како „неписмене домаћице чекају свог Христа...да црвене бољшевице баци у пакао Кремља“.²¹⁰ Слика наде у победу религије била је чврста и непоколебљива.

Друштвене промене

Руска револуција прокламовала је потпуну трансформацију друштва, а највеће промене очекивале су се на подручју брака и образовања. *Кодекс о породици и браку* донесен 18.9.1918. године, укинуо је традиционални, црквени брак и увео грађански. За склапање брака или развод више није била неопходна никаква дозвола, а укинута је и категорија ванбрачне деце, јер је према новој идеолошкој матрици дете припадало друштву у коме се родило.²¹¹ Оваква политика, уз огроман број смрних случајева за време ратних година, довела је до појаве тзв. *беспризорне деце*, тј. деце бескућника. *Беспризорни* су правили многе нерпилеке совјетском друштву; били су незбринуте, гладни и врло често склони девијантном понашању. Убрзо, због тога, *Кодекс о браку* је ревидиран, а беспризорни су збрињавани по домовима или у радничке занатске колоније, чиме су потпадали под власт ГПУ.²¹²

Југословенско мњење највише се занимало за промене у брачној политици и организацији породице, а на основу тога је формирало став и о беспризорнима. Поводом овог питања могу се издвојити две групе: конзервативна, која је готово са гнушањем

²⁰⁹ „Васкршња ноћ у Москви“, *Весник*, 1938.

²¹⁰ М. Крлежа, *Излет у Русију*, стр. 228.

²¹¹ М. Гелер, А. Некрич, *нав.дело*, стр. 182.

²¹² М. Гелер, А. Некрич, *нав.дело*, стр. 189.

гледала на брачну политику СССР-а, и либерална, која је у овоме видела прилику да се жене еманципују и извуку из вековног потчињеног положаја.

Схватања конзервативније групе била су присутнија у југословенској јавности и сходно томе, овладала је негативна слика совјетске организације брака. Првенствено, ове промене су проматране са верске тачке гледишта, што је и било логично за земљу у којој је верски брак био готово правило. То је довело и до тумачење брачних кодекса као индикатора проституције; жалило се за традиционалном формом брака и васпитања - „...једна струја пристаје само на паланачку љубав и пристаје само на сексуални акт“.²¹³ Као највећи кривац за овакво стање породице означавана је Александра Колонтај, највећи борац за права жена у СССР-у. Она је у делу конзервативне јавности доживљавана као проститутка, дело сатанизма и разрушивач породице. У прилог јој нису ишле ни бројне љубавне афере са партијским функционерима о којима се причало. Оне су постале чак и интересантна тема југословенске сатиричне штампе па је тако један текст донео следећу шалу:

„Када се Дибенко и Колонтајева нису појавили на једном важном саветовању владе – заљубљени су отпутовали на Крим – Лењин се нашалио: `Сматрам да стрељање није довољно строга казна. Предлажем да их осудимо на то да буду верни једно другом током пет година.“²¹⁴

То довољно говори о томе како је совјетска брачна политика и идеја слободне љубави проматрана у већем делу Југославије. То је био превелики удар на традицију и нешто тако није било пожељно на „домаћем“ терену. Наравно, ту је и појава беспризорне деце одиграла значајну улогу, јер совјетске власти нису криле да се тешко носе са овим друштвеним проблемом. Наравно, ратне године и глад нису готово никада међу овом групом помињани као главни разлог за огроман број беспризорне деце, већ само брачни кодекси.

Друга група, који су чинили појединци либералних схватања, промене по питању брака у Совјетском Савезу видела је као део еманципације жена. Супротно конзервативцима, они су истицали Александру Колонтај као пример да жена може бити у свему равноправна са мушкарцима, самостална и слободна. Њој су приписиване и заслуге

²¹³ Н. Мељникова, „За рехабилитацију љубави у Совјетској Русији“, *Нова Европа*, бр.1, књ. XXII, 16.7.1930.

²¹⁴ *Ошишани јеж*, 1938.

јер жена више није била довођена у везу само са бригом о деци и кухињом.²¹⁵ Најповољнији утисак, либерали су имали о женском праву гласа у СССР-у. Ту су тражени модели за уплив жене у политички живот.²¹⁶ Ову тему су још 1919. у Југославији покренули комунисти, али то питање је остало отворено за све време постојање међуратне југословенске државе.

Либерална група није порицала лоше стране брачних кодекса и постојање беспризорне деце, али је увек истицала и бригу и успехе совјетских власти да своје грешке исправе. Међутим, временом је видљивост оваквих гласова опала и еманципација жене и реорганизација породице је увек проматрана према западним утицајима. Ни то чак није било довољно да се гласови конзервативне струје бар мало утишају. Традиција је у поменутих питањима продрла толико дубоко да неки радикалнији предлози о промени истих нису могли наићи на јачи одзив.

²¹⁵ „Гђа Колонтај против аморализма“, *Југословенска њива*, бр.19, 1920, стр. 424.

²¹⁶ А. Мекљацов, „Руска жена и револуција“, *Нова Европа*, бр.1, књ. IV, 1.1.1922.

Закључак

Пропитивање југословенског гледишта на дешавања у Совјетском Савезу донело је неке битне закључке о друштву међуратне Југославије: о степену демократије, плуралности мишљења, цензури, образовању, развоју уметности итд. Оно што је најбитније, по питању СССР-а, Југославија није била монолитна; готово свако дешавање у овој земљи имало је барем два различита гледишта која су се у јавности врло оштро борила за позицију доминантног дискурса.

Историографија социјалистичке Југославије, на период Краљевине гледала је као на период потпуне цензуре, где није било могуће изразити став који је у супротности са владајућом идеолошком догмом. Најбољи индикатор за проверу оваквог става јесте писање штампе о комунизму – теми која је политички била ван сваке законске регулативе. Према законима о штампи,²¹⁷ о комунизму је било дозвољено писати, али није смело доћи до пропаганде те идеје. Међутим, овај рад показује да закони на папиру нису у потпуности поштовани у пракси и да је у Краљевини Југославији било могуће заобићи цензуру и изнети свој став. Наравно, увк треба обратити пажњу на појаву аутоцензуре, које је несумњиво било, али потпуна медијска блокада није остварена.

За степен утврђивање степена демократије и спремности на дијалог, неопходно је поменути часописе који су једнако били отворени за присталице најширег могућег идеолошког спектра – од крајње леве до крајње деснице. Међу тим часописима предњачили су *Нова Европа* и *Српски књижевни гласник*. Иако је *Нова Европа* била отворенија за размену мишљења и политички утицајнија, други поменути часопис је готово увек преносио потпуно објективне вести о дешавањима о СССР-у, неvezано за политичке ставове аутора и неvezано за владајућу политичку матрицу.

Иако је Совјетски Савез представљао једну сасвим нову и специфичну политичку творевину на светској сцени, у Југославији се он није јасно издиференцирао од старе Русије. Томе је наравно допринела и сама политика совјетских власти, коју су многи оптуживали за русоцентризам, али чак и да су политички потези бољшевика били дијаметрално супротни, тешко да би се могло замислити писање о овој творевини без

²¹⁷ М. Vesović, *Illegalna štampa KPJ 1929-1941*, Beograd 1989, str. 79.

парадигме на Русију Романових. Још је и приметно да су слике о Совјетском Савезу биле углавном изузетно политички обојене. О ставу југословенског друштва према СССР-у можда најбоље сведочи један од бројних чланака Алексеја Ксјуњина:

„Нека ми опросте моји пријатељи Срби, али ја сам из сталног општења са њима, дошао до убеђења да они не само што нису упознати са данашњим стањем у Русији, него се за њега врло мало интересују.“²¹⁸

Ко год је писао о Совјетском Савезу, готово увек је имао неки скривени мотив. То потврђује досадашње тезе истраживача историје српско/југословенско-руских веза, у првом реду др Мирослава Јовановића, о *Русији за унутрашњу употребу*.²¹⁹ Русија је била ту да потврди и да је место балканских словенских држава на Западу, и да је Запад декадентан, али и да је Исток у потпуности варварска творевина или да „сунце одатле обасјава“.²²⁰ Ипак, која год слика била поменута, било је битно да је то чињено у контексту пропитивања шта Југославија треба да учини да би своје друштво довела до прогреса; да ли да примени западни политичко-економски модел или да буде знатно радикалнија и имплементира бољшевичке методе. Треба напоменути и да је за све време постојања Југославије, једна мања група демократски оријентисаних интелектуалаца настојала да потпуно објективно сагледа дешавања у Совјетском Савезу и прикаже све управо онако како се догодило.

Југословенско друштво је било дубоко прожето српско-хрватским неслагањима у многим питањима која су обележили и историју ове балканске, послератне творевине. Тај сукоб се врло добро видео и на питању СССР-а. Русија је перципирана као традиционална заштитница Срба и стога је српска штампа била знатно обазривија при писању о бољшевицима; дневна штампа готово да никада није дала позитиван коментар на било који потез ове политичке гарнитуре све до успостављања дипломатских веза 1940. године. Уз то, у Србији, бели Руси су добијали изузетно широк простор за исказивање свог мишљења. У Хрватској је све било супротно: најпозитивнији ставови о комунизму долазили су управо одатле, а забележен је и велики број непријатељски расположених

²¹⁸ А. Ксјуњин, „Односи са Русијом“, *Политика*, 5.3.1927.

²¹⁹ М. Јовановић, *Срби и Руси 12-21. век*, Београд 2008, стр.

²²⁰ *Политика*, 4.6.1933.

поступака према руској емиграцији.²²¹ Наравно, за потпуно разумевање ових чињеница треба имати у виду и то да је Хрватска пре 1918. године била у саставу државе на којој се спроводила агресивна антируска пропаганда.

Поље културе донекле се разликовало од изложене ситуације на политичко-економском плану. Иако ни ту није било могуће у потпуности направити отклон од политике, слика совјетске културе је знатно објективније приказана. Томе је допринело и живо интересовање светске културне сцене за дешавања у СССР-у, али и врло добре везе и чести контакти совјетских уметника са својим иностраним колегама. Југославија је уз то била готово увек међу водећим државама која је у књижевним часописима објављивала дела познатих совјетских аутора.²²²

СССР је за све време свог постојања био врло херметична творевина која је стално изазивала светску пажњу и која је увек била мистична. Након пада Берлинског зида и отварања архива, совјетологија је доживела велики развој и продукција радова о овој теми је знатно порасла и донела објективна сазнања. На основу тога, може се закључити да се у међуратној Југославији писало и знало готово све оно што је историографски утврђено након 1989. године. У том погледу, као и по плуралности мишљења и дијалога, Југославија није одударала од осталих европских земаља.

²²¹ М. Јовановић, *Руска емиграција...*, стр. 223.

²²² I. Banas, „*Nova Evropa, Sovjetska Rusija i komunistički pokret*“, *Нова Европа 1920-1941*, Београд 2010, стр. 227.

Списак извора и литературе

Извори

Штампа

Cinema

Comoedia

Hrvatska revija

Jutarnji list

Proleter

Radnik

Архив за правне и друштвене науке

Борба

Буктиња

Весник

Време

Гласник СПЦ

Дада Јок

Економист

Зенит

Идеје

Југословенска њива

Књижевна република

Књижевни север

Мисао

Мисионар

Нова Европа

Нова литература

Нови живот

Ошпишани јеж

Пламен

Политика

Правда

Правна мисао

Радничке новине

Република

Руски архив

Српски књижевни гласник

Сцена

Трговински гласник

Хрватско коло

Мемоари, путописи, дневници и објављени извори

М. Krleža, *Izlet u Rusiju*, Zagreb 1926;

А. Cesarec, *Putovanje po Sovjetskom Savezu*, Zagreb 1940; А. Cesarec, *Kod sovjetskih malih naroda*, Zagreb 1940;

В. Драговић, *СССР*, Београд 1940.

Д. Васић, *Утисци из Русије*, Београд 1928;

Ж. Павловић, *Биланс совјетског термидора: приказ и открића о организацији Стаљинског терора*, Београд 1989;

М. Московљевић, *У великој Руској револуцији*, пр. М. Исић, Београд 2007;

Мемоари патријарха српског Гаврила, Београд 1990;

Москва-Србија, Београд-Русија, т. IV. Документа и материјали 1917-1945, Београд 2017.

Р. Чолаковић, *Казивање о једном поколењу*, Београд 1989;

С. Вукмановић Темпо, *Мемоари – револуција која тече I-II*, Београд 1971;

Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010). Антологија, пр. М. Јовановић, Београд 2010.

Литература

Andersen, B, *Nacija: zamišljena zajednica – razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990.

Boffa, G, *Povijest Sovjetskog Saveza I-II*, Zagreb 1985;

Cvetković, S, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, Beograd 1985;

Davies, S, *Popular opinion in Stalins Russia. Terror, propaganda and dissent 1934-1941*, Cambridge 1997;

Fitzpatrick, S, *Everyday Stalinism. Ordinary life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, Oxford 1999.

Gligorijević, B, *Između revolucije i dogme*, Beograd 1984;

Gligorijević, B, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1996;

Imaginarni Turčin, ur. B. Jezernik, Beograd 2010;

Izmišljanje tradicije, ur. E. Hobsbom, T. Rejndžer, Beograd 2011;

Jakšić, B, *Svest socijalnog protesta. Ogled o jugoslovenskom međuratnom marksizmu*, Beograd 1986;

Jezernik, B, *Divlja Evropa*, Beograd 2007;

Knjiga o putopisu, Beograd 2001;

Krizman, B, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb 1975;

Nova Evropa, Zbornik radova, Beograd 2010;

Očak, I, *Gorkić; život, rad, pogibija*, Zagreb 1989;

Peri, M, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd 2000;

Perović, L, *Planirana revolucija*, Beograd 1988;

Petranović, B, *Istorija Jugoslavije I-III*, Beograd 1988.

Rečnik srpske putopisne proze, Novi sad 1996;

Said, E, *Orijentalizam*, Beograd 2008;

Stanković, Đ, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984;

Starks, T, *The Body: Propaganda, Hygiene and the Revolutionary State*, London 2008;

Stojkov, T, *Vlada Milana Stojadinovića(1935-1937)*, Beograd 1985;

The Cambridge History of Russia III. The Twentieth Century, Cambridge 2006.

Todorova, M, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.

Vinaver, V, *Jugoslavija i Francuska između dva rata (da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985;

Wolff, L. *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*, Stanford 1994.

Весовић, М, *Илегална штампа КПЈ*, Београд 1989;

Ђурић, О, *Руска литерарна Србија 1920-1941*, Горњи Милановац 1990;

Животић, А, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, Београд 2016;

Јовановић, М, *Срби и Руси 12-21.век. Историја односа*, Београд 2012;

Јовановић, М. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996;

Јовановић, М, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд 2006;

Красильников, С, *Серп и молот*, Москва 2003;

М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти*, Подгорица 2000;

Милорадовић, Г, *Карантин за идеје*, Београд 2004;

Милорадовић, Г, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012;

Митровић, А, *Време нетрпељивих*, Подгорица 2004;

Митровић, А, *Ангажовано и лепо*, Београд 2011;

Осокина, Е, *За фасадом „сталинског изобиља“*, Москва 1999.

Перовић, Л, *Српско-руске револуционарне везе. Прилози за историју народњаштва у Србији*, Београд 1993;

Петровић, Д, *Југословенска политичка јавност и СССР 1922-1941*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду 2014;

Попов, Ч, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995.

Прпа, Б, *Југославија као модерна држава у виђењима српских интелектуалаца 1918-1929 године*, докторска теза одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1996;

Радић, Р, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожих) 1881-1950*, Београд 2011;

Тимофејев, А, Пиљак, М, *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије*, Београд 2017;

Тимофејев, А, *Црвени и бели. Руски утицај на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд 2014;

Тимошина, Т. М, *Экономическая история России*, Москва 2009;

Расправе

Банас, I, „*Nova Evropa, Sovjetska Rusija i komunistički pokret*“, у: *Нова Европа 1920-1941*, ур. М. Недић, В. Матовић, Београд 2010;

Jovanović, M, „*Kraljevina SHS i antiboljševicka Rusija 1918-1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje*“, у: *Tokovi istorije* 1-2 (1995), стр. 93-126;

Пилипович, Р, „Спц и голод в СССР 1921-1923гг.“, *Вместе в столетии конфликтов : Россия и Сербия в XX веке*, Санкт Петербург 2017, стр. 47-52;

Поповић, Н, „Југословенска централна комунистичка организација у Русији 1918-1921“, у: *Прилози за историју социјализма* 5 (1968);

Ћосић-Вукић, А, „Два путописа из Совјетске Русије“, у: *Нова Европа 1920-1941*, ур. М. Недић, В. Матовић, Београд 2010;

Садржај

Предговор.....	2
Увод.....	6
Погледи на политику и економију у СССР-у.....	18
Ратни комунизам и Грађански рат.....	20
Рат с Пољском.....	29
Глад.....	31
НЕП.....	34
Период стаљинизма.....	41
Индустријализација и колективизација.....	41
Чистке.....	44
Успостављање дипломатских односа са СССР-ом.....	48
Погледи на културно-друштвене прилике у СССР-у.....	54
Књижевност.....	56
Сликаство и архитектура.....	60
Позориште.....	61
Религија.....	63
Друштвене промене.....	67
Закључак.....	70
Списак извора и литературе.....	73